

Stockholms äldre vågböcker

Stockholms vågböcker har, alltsedan Hans Forssell i andra delen av Sveriges inre historia fäste uppmärksamheten på dem, varit en av forskningen ofta utnyttjad källa. De äldsta vågböckerna härrör från 1540-talet. Sedan saknas vågböcker fram till år 1572, då en lång svit börjar som med vissa luckor sträcker sig in på 1700-talet.¹ De förvaras dels i stadens arkiv, dels i kammarens arkiv. Innehållet i vågböckerna utgöres av längder över varukvantiteter, som vägts på Stockholms våg för namngivna köpmäns och andra handelsidkares räkning.

Då stadens arkivalier i slutet av 1920-talet skulle karakteriseras med hänsyn till proveniens, vållade vågböckerna svårigheter. Det framhölls i Boëthius–Sundbergs betänkande över Stockholms arkivväsen, att speciellt de äldsta vågböckernas förhållande till stadens redovisning icke kunde fastställas.²

Eli F. Heckscher är den förste, som mera systematiskt utnyttjat vågböckerna.³ Han såg i dem en redovisning för vågföringen i Stockholm. Med utgångspunkt från stadslagens bestämmelser om vågföringsplikten och senare föreskrifter av liknande slag fastslog han, att varor som köptes i uppstäderna skulle vägas där.

¹ Andra serier från vågen sträcker sig in på 1800-talet. Beträffande de olika serierna och deras förvaringsplatser se J. M. FAHLSTRÖM, Stockholms offentliga vägväsen. (Stockholms stads arkivnämnd och stadsarkiv. Årsberättelse 1952.)

² B. BOËTHIUS–H. SUNDBERG, Betänkande angående ordnande av Stockholms arkivväsen. (Stadskollegiets utlåtanden och memorial. Bihang. 1928: 5.) Jag är skyldig professor Bertil Boëthius tack för genomgång av manuskriptet till föreliggande uppsats.

³ E. F. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, I: 1, s. 48 ff., 102 ff., 180 ff., bilaga VI.

När köpmännen fått stadens brev på den företagna vägningen, skulle varorna vara fria från ny vägning i Stockholm om de exporterades men vägas på nytt om de såldes i Stockholm. Heckscher betonade, att bestämmelserna främst innebar att varorna skulle vägas före exporten. Vågböckerna skulle då ge ett uttryck för exporten från Stockholm med undantag för sådana partier, som redan vägts i uppstäderna. En jämförelse mellan slutsummorna i exportjournalerna och i vågböckerna uppenbarade, att de senare vanligen hade lägre siffror. Denna iakttagelse föranledde omdömet, att det för vågböckernas del förelåg en viss otilfredsställande redovisning. Heckscher påvisade vidare, att varusortimentet var olika i skilda årgångar av vågböcker. Trots att sålunda »vågböckerna själva utesluta . . . tanken på fullständig eller ens likformig redovisning», rubbar detta enligt Heckscher icke väsentligt tillförlitligheten av den bild de ger. Heckscher kom till den slutsatsen, att vågböckerna visserligen måste användas med stor försiktighet men att de kan kasta ljus över handelns karaktär vid olika tidpunkter. Själv använde Heckscher vågböckerna endast i undantagsfall, då det gällde att belysa exportens absoluta omfattning. Däremot lade han dem till grund för en komparativ undersökning av handelns karaktär.

En källkritisk granskning av vågboksmaterialet gjordes år 1953 av Kjell Kumlien.⁴ Kumlien uppfattade vågböckerna som en inregistrering av vågens verksamhet. Vågböckerna har enligt samme forskare förts enligt lagens föreskrifter. När det gäller tolkningen av vågboksmaterialets uppgifter, hade Kumlien en annan uppfattning än Heckscher. Han menade, att man icke kan identifiera vågböckernas »uppgifter på invägda kvantiteter svenska varor av exportvarutyp med de verkliga exportkvantiteterna». Stadslagen påbjöd nämligen vägning dels av varor som *utskeppades* från huvudstaden, dels av varor som *såldes* där. Att lagens bestämmelser genomfördes framgår av uppgifter i våg-

⁴ KJ. KUMLIEN, Sverige och hanseaterna, s. 279 ff., 476 f.

böckerna, där det skiljs mellan vad som utskeppades och vad som såldes. De sålda varorna kunde visserligen senare exporteras, men vi kan inte veta något om när och hur detta skedde. Vågböckerna ger enligt Kumlien endast besked om »stockholmarnas egen handelsverksamhet i vad den avsåg försäljning inom Stockholm eller skeppning till utlandet».

Samma år och utan kontakt med Kumliens arbete utgav Jan Magnus Fahlström en grundlig utredning av Stockholms offentliga vågväsen.⁵ Efter en granskning av vågplikten och vågväsendet framlade han den åsikten, att Stockholms äldre vågböcker icke kan ha tillhört de egentliga vågarkiven utan att de måste uppfattas som »rapporter och redovisningar, som från vågarna sänts in till andra myndigheter och institutioner». Fahlström underströk, att de olika vågböckerna har skiftande karaktär. Somliga är renskrifter, andra är koncept. Det förekommer även olikheter i varusortimentet och i uppställningen. Enligt Fahlström är det tänkbart, att »vågböckerna avpassats efter vågväsendets funktion i samband med tullkontrollen. Det är ju i så fall inte säkert att de ens äro avsedda att redovisa all offentlig vägning».⁶ Slutsatsen blir: »Vågböckernas karaktär och källvärde torde överhuvudtaget knappast kunna bedömas utan en ingående undersökning.»

Den forskning, som sysslat med vågböckerna, har således kommit till ganska divergerande uppfattning om vågböckernas ändamål, deras innehåll och deras källvärde. En förnyad granskning av problemet är påkallad. Då ämnet här upptages till behandling, är avsikten att endast behandla det äldre vågboksmaterialet, 1500-talets vågböcker för Stockholms stad. Utgångspunkten för undersökningen måste bli vågens verksamhet och vägningstvånget i Stockholm. Har verksamheten vid vägen krävt registrering och hur bör en sådan i så fall ha varit beskaffad?

⁵ J. M. FAHLSTRÖM, Stockholms offentliga vågväsen. Bägge arbetena är daterade januari 1953.

⁶ FAHLSTRÖM, a. a., s. 33.

I

Magnus Erikssons stadslag innehåller flera stadganden angående vägning. I konungabalken fastställdes stadens skyldighet och rättighet att garantera mått och vikt.¹ Det stadgades vidare, att vågen skulle bestå av en tvådelad vågarm och att det mindre viktinstrumentet, pyndaren, skulle rätta sig efter vågens vikt.² Då vissa av städernas inkomster preciserades, upptogs bland dem »ingälden» från saköre, klädeshus och våg.³ I stadens gäst-rätt intogs en paragraf om att gästerna skulle låta föra inköpta varor till vågen »och där väga som tillhör». ⁴ Den mest uppmärksammade paragrafen angående vågen återfinnes i köpmålabalkens tjugoförsta flock, där det stadgades att järn och andra köpmansvaror, som kom till Stockholm från Västerås och andra uppstäder, skulle vägas i Stockholm, om de lossades och såldes där.⁵ Vidare stadgades, att allt gods, som fördes utomlands från Stockholm, skulle vägas, innan det exporterades, vid risk av godsets förlust. Särskilda bestämmelser gällde för varors vägning i uppstäderna. Om järn och andra köpmansvaror uppköptes i uppstäderna, skulle de vägas där, innan de fördes därifrån.⁶ Låg varorna kvar över vintern i uppstäderna, kunde sådana varor som var packade i fat eller tunnor – som järn och smör – märkas med stadens märke och behövde då ej genomgå förnyad vägning, när de fördes från staden. Om en uppstadsbo ville utföra gods från uppstäderna direkt till Tyskland på eget skepp, så kunde detta ske, om han hade stadens brev på att godset vägde full vikt. Han behövde då icke låta väga godset igen i Stockholm,

¹ MESL Kgb XVI: 1, 2.

² MESL Kgb XXV. Ang. medeltida viktinstrument se L. B. FALKMAN, Om mått och vikt i Sverige, 1 s. 400 ff., 437 ff.

³ MESL Kgb XVIII: pr, XXII.

⁴ MESL Kpb XXXIV: 1.

⁵ MESL Kpb XXI.

⁶ Ett stort antal notiser i Arboga stads tänkeböcker visar, att överträdelse av denna bestämmelse beivrades.

för så vitt han icke lossade det och sålde det i Stockholm i stället för att genomföra exporten. Slutligen stadgades dels att allt gods, som kom till Stockholm och icke vägde fullt, skulle tillfalla staden och konungen, dels att alla tunnor och fat skulle vara försedda med tunnbindarnas märke.

Stadslagens bestämmelser visar, att vägning av varor på Stockholms våg var ett tvång, en plikt, som i vissa angivna fall åvilade köpmännen. Tvånget gällde uttryckligen utländska gäster. I övrigt specificeras icke de kategorier, som var pliktiga att låta väga, men den allmänna formuleringen förutsätter, att vågplikten drabbade alla som drev handel i Stockholm: Stockholms borgerskap, uppstädernas borgare, köpsvenner och handelsidkande medlemmar av adeln.

De delar av stadslagen och av privilegierna, som stadens myndigheter särskilt önskade hålla levande, sammanfördes till korta stadganden, burspråk, som två gånger årligen upplästes från rådhuset. De medeltida burspråken från Stockholm innehåller några klausuler, som har avseende på vägningen. Dels upptogs bestämmelser om järnvikten, dels inskräptes skyldigheten att offentligt väga järn, som utfördes ur landet.⁷ Från 1490-talet och från 1500-talets två första decennier är inga burspråk bevarade, men år 1527 samlades stadens burspråk av Olaus Petri, då skrivare i staden. Av tidigare burspråk över vägningen upptog Olaus Petri endast paragrafen om vägning före export: »Allt järn och koppar skall vägas för än det utföres utan godzet forbrutit.»⁸

År 1575 samlades de medeltida burspråken och några senare föreskrifter till en omfattande ordningsstadga för Stockholms stad.⁹ I stadgan upptogs kravet på att all vägning skulle ske offentligen. Vidare fastslogs osmundjärnets vikt. I en avskrift av

⁷ Stockholms stadsböcker från äldre tid, 2: 1 s. 447, 465 f., 485, 494. Ang. burspråken se S. CLASON, Stockholms återfunna stadsböcker från medeltiden, s. 97 ff. (HT 1903.)

⁸ Stockholms stads tänkebok 1524–29, s. 328.

⁹ Samtida tryck. I. COLLIJN, Sveriges bibliografi intill år 1600, 2 s. 439 f. Tr.

ordningsstadgan – bevarad i stadsarkivet och sannolikt gjord av stadsskrivaren – har ett tillägg gjorts, som återger bestämmelsen i Olaus Petris burspråk, nämligen »Alt järn och koppar skal väges, förre än det utförs, heller godset förbrutit».

Det är tydligt, att det väsentliga momentet i de medeltida vägningsbestämmelserna var den offentliga kvantitetskontrollen, främst ifråga om järn och koppar som skulle exporteras. Stadslagens och burspråkens bestämmelser avser att inskräpa vågplikten.

Bakgrunden till vågplikten och innebörden av vågbestämmelserna har diskuterats i forskningen. Särskilt har intresset knutit sig till den tjugoförsta flocken i köpmålabalken och detta med fullt skäl.¹⁰ Burspråken visar med önskvärd tydlighet, att det var denna flock som hade aktualitet. Då denna diskussion åter upptages till behandling, är det icke för att ånyo granska de medeltida förhållandena utan för att söka fastställa, vilka faktorer som hade relevans på 1500-talet.

Halvar Sundberg hävdade i sin avhandling från år 1927, att vägningsplikten och tvånget att märka vissa godsförpackningar var avsedda att utgöra »en offentlig garanti för varans tillfredsställande beskaffenhet».¹¹

Tom Söderberg har ytterligare framhävt kontrollmomentet i samband med vägning. Han skriver, att »huvudsyftet med vägningen torde varit kontroll av varans godhet, vilket för de stora exportartiklarna var av stor betydelse för upprätthållandet av

PRF, 3 s. 285 ff. Peterzén menar, att denna samling »i huvudsak tillkommit av historiskt intresse». (I. PETERZÉN, Till frågan om de medeltida stadsskatterna, s. 29 not 1. HT 1950.) Detta motsäges dock av den omständigheten, att bestämmelserna trycktes. Avsikten måste ha varit att ge dem förnyad aktualitet. De upplästes också på rådhuset. Stockholms stads tänkeböcker 1568–1575, s. 364.

¹⁰ Heckschers, Kumliens och Fahlströms inlägg i frågan om *när* vågplikten inträdde, lämnas här utanför diskussionen, eftersom den bättre behandlas i annat sammanhang. Se nedan s. 159 ff.

¹¹ H. SUNDBERG, Den svenska stapelstadsrätten, s. 14. FAHLSTRÖM, a. a., s. 19 f.

det goda anseendet på främmande marknader».¹² Han understryker, att man redan under 1400-talet kan iakttaga icke blott en kvantitetskontroll utan även en kvalitetskontroll i samband med vägningen. Denna kvalitetskontroll kallades vräkning och var förenad med stämplingsskyldighet.¹³ Avsikten var att man skulle skapa standardkvaliteter och standardkvantiteter, som lättare och bättre skulle kunna avsättas på den internationella marknaden.

Det är givet, att vägningen under sådana förhållanden måste skärpas till vägningsplikt, eftersom det var en för hela staden gemensam angelägenhet, att exportvarorna höll sitt pris. Vräkning som kvalitetskontroll i samband med vägningen omtalas även under 1500-talet, ehuru mera sällan än man hade anledning att vänta.¹⁴ Kontrollen synes då främst ha varit inriktad på granskning av kvantiteten. Överträdelser mot vägningstvånget avdömdes vid kämnärsrätten, där också saköret uppbars.¹⁵ Böterna redovisades i saköreslängder, och någon registrering av

¹² T. SÖDERBERG, *Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa*, s. 446. Dens., *Sveriges handel under medeltiden*, s. 154 f. (Nordisk kultur 16.)

¹³ T. SÖDERBERG, *Stora Kopparberget*, s. 453. Egendomligt nog förekommer inga bestämmelser om vräkning av koppar och järn i stadslagen. Däremot omtalas vräkning av andra varor, t.ex. fisk, ved och bräder, hampa och lin, silver och guld. (Se även stadens ämbetsbok, där vräkare för dessa varor uppfördes. Stockholms stads ämbetsbok 1419–1544.) Att vräkning även förekom för t.ex. koppar framgår av en notis i tänkeboken från 1478, där det talas om dem »som vräka kopparen». Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483, s. 446, 189. SÖDERBERG, a. a., s. 446. Ang. medeltida järnvräkning se E. W. DAHLGREN, *Järnvräkeri och järnstämpling*, s. 4 ff.

¹⁴ I ett brev 1/5 1560 till Anders Sigfridsson Rålamb skrev Gustav Vasa, att man skulle kontrollera vägen och dessutom tillse, att inget stångjärn exporterades, som »icke vill lathe sig böje och vecke». Om detta icke gick, »då må det vräkies och icke för köpmansgods hollet blive eller utskeppes vid straff och godsen förlyst». Detta brev ger en konkret bild av hur vräkningen verkställdes. GIR, 29 s. 498. DAHLGREN, a. a., s. 7.

¹⁵ 1578 bötfälldes Hans Stuuut, för att han inte låtit väga sitt järn. Förfalskade tranfat, ogiltiga besman, överviktiga järnfat beivrades också, vilket visar att andra klausuler i kvantitetskontrollen upprätthölls. Saköreslängder. Borgmästares och råds arkiv, vol. 93. SSA.

själva vägningsförfarandet var för detta ändamål knappast påkallad.

I forskningen har man icke stannat vid att fastställa, att staden garanterade vågen och hävdade en vågpplikt. Sundberg har framhävt en faktor, som skulle kunna ha bidragit till att staden hade intresse av att vågpplikten upprätthölls. I samband med vägningen skulle staden ha rätt att uppbära vågpenningar. Ursprungligen skulle detta endast ha varit en ersättning för kostnaderna i samband med vägningen, men redan på stadslagens tid skulle avgifterna, vågpenningarna, ha blivit en verklig inkomstkälla för staden.¹⁶ Denna synpunkt har ytterligare understrukits av Fahlström, som framhållit att rätten att hålla våg och åtnjuta inkomsten därav tillförsäkrades staden i flera privilegiebrev alltifrån riksrådets privilegium 1436 till det stora privilegium, som tvåhundra år senare utfärdades av Kristinas förmyndare.¹⁷

I en undersökning av vågböckernas källvärde skulle denna faktor kunna få stor betydelse. Om det nämligen kan visas, att staden hade ett ekonomiskt intresse att bevaka vid vågen, skulle detta innebära, att staden haft intresse av effektiv kontroll och att vägaren bör ha haft skyldighet att verifiera vågpenningssubbörden genom vägningsregister. Frågan om stadens rätt till vågpenningar måste därför ingående granskas.

Enligt stadslagens bud skulle staden dela »ingälden» av vågen med kronan.¹⁸ I privilegierna 1436 hade staden däremot ensam rätt till »waghena och klædhehusit, thera rænto . . .».¹⁹ Det antydes, att detta förhållande hade gammal hävd. Följaktligen skulle kronan inte längre ha haft fiskala intressen att bevaka vid

¹⁶ SUNDBERG, a. a., s. 15 f. N. AHLNUND, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 189.

¹⁷ FAHLSTRÖM, a. a., s. 20.

¹⁸ MESL Kgb XVIII.

¹⁹ Privilegium 1/5 1436. PRF, 1 s. 79. Jfr 1442, 1458. PRF, 1 s. 94, 143. Se även Gustav Vasas privilegium 30/7 1529. PRF, 2 s. 86. I de senare privilegierna från 1500-talet upptogs däremot icke denna paragraf. BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 50.

våguppbörd. Det förtjänar framhållas, att lag och privilegier aldrig uttryckligen nämner vågpengarna. Det talas endast om ränta och ingäld. Att därmed skulle avses vågpenningar är ett analogislut med utgångspunkt från senare tiders förhållanden.²⁰

Enligt stadslagen skulle ingälden från vägen uppbäras av kämnärerna tillsammans med stadens skrivare och redovisas inför borgmästare och fogde.²¹ I de bevarade medeltida kämnärsräkenskaperna redovisas också någon gång bötesuppörd för falska järnfat o.d. men däremot aldrig uppörd av vågpenningar.²² I stället utbetalade kämnärerna vid ett tillfälle tretton penningar i vägarelön, sannolikt för en vägning för stadens räkning.²³ Inte heller upptogs avgifter från vägen i de bevarade skotträkenskaperna.²⁴ Borgmästarräkenskaperna, som bevarats från 1400-talets förra del, innehåller uppörd av arrendekaraktär men aldrig uttryckligen någon uppörd från vägen.²⁵ Inga belägg finns således för att vågpenningar, arrende eller andra avgifter för vägen inbetalats till stadens myndigheter.²⁶ Detta utesluter dock inte, att sådana avgifter kan ha inbetalats under former, som undandraget sig granskning. De bevarade räkenskaperna bör givetvis inte uppfattas som ett fullständigt överslag över stadens finanser.

I stadens räkenskaper från Gustav Vasas tid redovisas inga inkomster av vägen förrän år 1550, då man under inkomstiteln

²⁰ Tydligt framträder detta hos SUNDBERG, a. a., s. 15.

²¹ MESL Kgb XVIII.

²² 1470 års kämnärsräkenskaper. Stockholms stads skottebok 1460-1468 samt strödda räkenskaper, s. 428. Se även H. SCHÜCK, Stockholm vid 1400-talets slut, (1951) s. 85.

²³ Stockholms stads skottebok 1460-1468 samt strödda räkenskaper, s. 380.

²⁴ Stockholms stads skotteböcker. Om den medeltida räkenskapsföringens olika kassor se BOETHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 52 f.

²⁵ Ett stort antal uppördsposter är uppförda endast under namn. Möjligen kan vägaren dölja sig under något av dessa. Eftersom vägaren vid denna tid icke upptogs i ämbetsboken, kan frågan icke avgöras.

²⁶ SCHÜCK, a. a., s. 85, 91.

»Bodalön och huslön» i stadens nu centraliserade bokföring upptog 70 mark, som Mats skrivare erlagt som ränta för vägen.²⁷ Den nya inkomsttiteln från år 1550 torde närmast ha inneburit ändrade redovisningsförhållanden. I någon form har nämligen avgifter för vägen inbetalats även tidigare. Några kungliga fullmakter från 1544 stadgar, att staden skulle ha »ränta och rättighet» av vägaren enligt gammal sedvana.²⁸ Det framgår av en notis i tänkeboken, att vägaren ålagts inbetala räntan till staden.²⁹ Möjligen uppbars medlen av borgmästarna före år 1550 och användes till betalning av löner.³⁰ De kungliga fullmakterna visar emellertid också, att vägaren *själv* hade rätt att uppbara vägpengarna men skulle betala en arrendeavgift till staden.³¹

Detta system bestod, då förhållandena under senare 1500-

²⁷ H. FORSSELL, Sveriges inre historia, 2: 1 s. 77. Ang. den 1550 införda skärpningen av hyres- och arrendeinkomster se I. PETERZÉN, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 97. Lindberg har dock med rätta poängterat, att de bevarade räkenskaperna icke är någon huvudbok, där samtliga räkenskaper fördes. F. LINDBERG, Rec. av Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 87. (HT 1946.) Se härom även BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 53 f. I 1545 års s.k. jordebok för Stockholms stad, vilken innehållsmässigt bör hänföras till år 1551, upptages samma avgift från vägen, inbetalad av Mats skrivare. Borgmästares och råds arkiv, vol. 70. SSA.

²⁸ K. brev 24/3, 6/4 1544. GIR, 16 s. 154, 195.

²⁹ Tänkeboken 1545. Stockholms stads tänkeböcker 1544-1548, s. 54.

³⁰ På 1430- och 1440-talen uppbar borgmästarna arrendeinkomster och använde dem bl.a. till avlöning av stadens ämbetsmän. Se t.ex. räkenskaper 1440. Stockholms stads skottebok 1460-1468 samt strödda räkenskaper s. 348. 1540-talets borgmästarräkenskaper är däremot baserade på andra inkomstkällor. (Stockholms stads acta, vol. 16. RA.) Före år 1550 saknas uppgifter dels om stadens tomtöre och andra arrendeinkomster, dels om borgmästares och rådmäns avlöning. Detta beror sannolikt på att de liksom på 1400-talet redovisades i samma »kassa» och först 1550 införts i den centraliserade stadskassan. (Jfr LINDBERG, a. a., s. 85 ff.) Sambandet mellan dessa inkomster och utgifter bestyrkes av en paragraf i stadslagen, där avsnittet om borgmästares och rådmäns lön inledes med en redogörelse för fördelningen av ingäld bl.a. från vägen. Avsikten är tydligen att lönerna skulle täckas av arrendemedel. MESL Kgb XXII.

³¹ K. brev till Botvid Larsson 24/3 1544, för Tönnes Bengtsson 6/4 1544, för Mats Henriksson 14/8 1550, för Hans Henriksson 28/3 1552. GIR, 16 s. 154, 195, 21 s. 312, 23 s. 154.

talet kan granskas i stadens mera fullständigt bevarade räkenskaper.³² Staden hade då inga andra inkomster av vågen än »våg-huslön». Inkomsten hade karaktär av arrende eller hyra och upptogs bland bodelön, kvarnhuslön, stegerhuslön, källarelön m.fl. liknande inkomster. Dessutom uppbar kämnärerna liksom under medeltiden bötesbeloppen vid falsk vikt eller åsidosättande av vågplikten. Däremot uppbar vägaren själv vågpenngarna.³³ Ännu ett gott stycke in på 1600-talet var stadens inkomster av vågen inskränkta till räntan av vågen, våghuspengarna.³⁴ Staden hade således inget direkt intresse av att få vågpenningssuppborlden redovisad i vågböcker. De bevarade vågböckerna saknar också alla uppgifter om penninguppörd. Först år 1622 övertog staden vågpenningssuppborlden och utbetalade i stället lön till vägaren.³⁵ Från den tidpunkten redovisade vågböckerna vågpenningssuppborlden och antog därmed karaktär av verifikationer till denna inkomsttitel.

Det kan således visas, att staden endast haft böter och en fast avgift av vågen under de tider, då de äldre vågböckerna fördes. Staden har därför icke haft något intresse av att kontrollera uppborlden av vågpenngar. Detta motiv kan icke ha påverkat vågböckernas tillblivelse eller deras källvärde.

I forskningen har man inte bara pekat på att *staden* hade intressen att bevaka vid vägningen. Man har också hävdad, att *staden* hade fiskala intressen av vägningen. William Smith har framhållit, att kontrollen av exportvikten troligen helt och hållet

³² Borgmästares och råds arkiv, vol. 163–166. SSA. 1580 upphörde inbetalningarna några år, men 1586 gjordes en inbetalning på 50 daler för 7 års utebliven hyra för vågen. Ang. räkenskapsföringen se BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 53 f., 56.

³³ Tänkeboken 1596. Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 54. Se även vägarens brev till magistraten år 1620 angående vågpenningssuppborlden. Borgmästares och råds arkiv, vol. 132. SSA.

³⁴ Räkenskaper för perioden 1588–1612 i Borgmästares och råds arkiv, vol. 167–170. SSA.

³⁵ Borgmästares och råds arkiv, vol. 135. SSA.

var en uppgift för innehavaren av vågen i Stockholm.³⁶ Enligt Fahlström ledde detta till en viss sammankoppling av det kommunala vågväsendet och den statliga uppbörden.³⁷ Vågböckerna skulle ha avpassats efter vågväsendets funktion i samband med tullkontrollen, en omständighet som skulle kunnat påverka vågböckernas karaktär.³⁸ Frågan är, om ett statligt motiv kan ha lett till skärpt kontroll av vågverksamheten och framkallat behov av vågböcker?

Det saknas belägg för att kronan redan under medeltiden och 1500-talet krävt central vågregistrering som ett medel att kontrollera exporten. Detta utesluter dock icke att så varit fallet, även om enskilda vågcertifikat eller märkning av varan skulle varit ett naturligare kontrollmedel för tullnären. Det måste emellertid framhållas, att det finansiella motivet var svagt, så länge kronan icke regelbundet uttog tull vid exporten. Under medeltiden var ofta Stockholms borgare befriade från tull.³⁹ Under Gustav Vasas tid pålades exporttull först 1559 men upphävdes redan 1561.⁴⁰ Under Johan III:s regering uttogs exporttull endast under korta perioder.⁴¹ Först vid 1600-talets början fick avgifter på exporten stigande betydelse, varvid kontrollen krävde ökad uppmärksamhet från myndigheternas sida.⁴² Tanken var att tullen och växeln skulle kontrolleras bättre, om tullavgiften upptogs såväl vid vägningen i uppstäderna som vid exporten. I den andan utfärdade Karl IX ett omdebatterat brev av den 11 oktober 1604 om den otillfredsställande registreringen vid vå-

³⁶ W. SMITH, *Äldre svenskt tullväsen*, s. 211.

³⁷ FAHLSTRÖM, a. a., s. 21.

³⁸ FAHLSTRÖM, a. a., s. 32 f.

³⁹ W. SMITH, *Äldre svenskt tullväsen*. Dens., *Studier i svensk tulladministration*. Kap. I.

⁴⁰ W. SMITH, *Äldre svenskt tullväsen*, s. 165 ff. Dens., *Studier i svensk tulladministration*, s. 29.

⁴¹ W. SMITH, *Studier i svensk tulladministration*, s. 29 ff. B. ODÉN, *Rikets uppbörd och utgift*, s. 299.

⁴² W. SMITH, *Studier i svensk tulladministration*, s. 32 f.

garna.⁴³ Det heter där, att det visat sig, att fler varor var utförda enligt tullregistren än vad som enligt vägarens register vägts. För att öka tullkontrollen befallde kungen, att vägningen skulle ske i omedelbar anslutning till förtullning och inskeppning. På samma sätt skulle importgods förtullas och vägas samtidigt. Det är naturligt, om stadens vågböcker därmed fick ökad betydelse för den statliga kontrollen av tulldebiteringen.

Den här företagna granskningen har ådagalagt, att det inte kan göras sannolikt – och än mindre bevisas – att staden eller staten krävt, att vågens verksamhet skulle registreras. Varken staden eller staten har heller under 1500-talet haft någon omedelbar ekonomisk nytta av vägningen. Vägningen kan därför reduceras till den primära funktionen att vara en stadens kvantitetsgaranti. Plikten att väga kan härledas ur det gemensamma intresset att hålla priserna på exportvarorna uppe och icke förvärva marknaden genom ojämn vikt.

Den offentliga vägningen bör emellertid inte endast ses ur det allmännas synpunkt utan även ur den handelsidkande befolkningens. Stadens våg fyllde ett viktigt behov. Besman och pyn-dare var otillräckliga för vägning av de större exportkvantiteterna. Köpmännen behövde ett officiellt garanterat väginstrument av större dimensioner. Både när det gällde att sälja till exportörer i Stockholm och när det gällde egen export, behövde köpmännen vad stadslagen kallade »stadens brev», ett officiellt certifikat på vara och vikt.⁴⁴

Stadslagens vägningsplikt avsåg emellertid icke enbart exporten utan även varor, som såldes inom staden. Frågan är, om ett vägningsbehov förelåg även i detta fall. Fahlström har pekat på

⁴³ Brevet är publicerat i *Samling ... angående Sveriges rikes commerce utg. av Stiernman*, 1 s. 487. Det behandlas av HECKSCHER, a. a., s. 28, KUMLIEN, a. a., s. 280 f., FAHLSTRÖM, a. a., s. 22.

⁴⁴ Om handelns behov av certifikat se A. E. CHRISTENSEN, *Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister*. (Hans. Geschichtsblätter 1934.) Dens., *Dutch trade to the Baltic about 1600*, s. 70 ff.

medeltidens allmänna tendens att i första hand räkna med staden som ekonomisk enhet.⁴⁵ Staden fordrade att varje varuparti skulle vägas, som fördes in i staden och där bytte ägare eller åter exporterades. Fahlströms tolkning ger den allmänna grundsynen. Men man måste också räkna med att vägningen tillgodosåg en mera konkret situation. Det är känt att viktenheterna i olika landsändar icke var lika. Det fanns lokala variationer. Då varor, köpta i uppstäderna, fördes till Stockholm, innebar detta att de fördes från ett viktområde till ett annat. Även om en omräkning var möjlig, gav en nyvägning ett betydligt säkrare resultat.

Behovet av offentlig vägning var stort för den enskilde köpmannen. År 1592 klagade en borgare i staden över att en av kämnärerna hade förbjudit honom att använda vågen.⁴⁶ Kämnären motiverade åtgärden med att köpmannen brutit mot stadens stadgar och att han icke betalat skottet. Samma år hindrades en borgare från att begagna vågen, därför att han misshandlat en stadens ämbetsman.⁴⁷ År 1599 avstängdes en av stadens främsta borgare från vågen under motivering, att hans son vägrat betala stadens skott.⁴⁸ Det var tydligen ett verksamt straff för en borgare att avstängas från rätten att använda vågen. Vägningen var således icke enbart en plikt, som man på allt sätt sökte undandraga sig. Plikten var förbunden med en förmån, från vilken borgarna icke gärna avstod. Detta är en synpunkt, som undanskymts i den tidigare forskningen och som får betydelse vid bedömningen av vågböckernas källvärde.

Om avstängning från vågen kunde användas som bestraffning gentemot enskilda borgare, måste vågen också kunnat brukas som ett vapen i de handelspolitiska motsättningarna mellan olika köpmanskategorier. Sålunda förbjöds en norrköpingsbo att väga

⁴⁵ FAHLSTRÖM, a. a., s. 22. Om vågplikten i stapelpolitiken se allmänt O. GÖNNENWEIN, *Das Stapel- und Niederlagsrecht*. H. BECHTEL, *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters*, s. 253.

⁴⁶ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, I s. 76.

⁴⁷ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, I s. 74.

⁴⁸ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 372.

och exportera järn, som han köpt i uppstäderna, under motive-
ring att staden genom sådan utskeppning skulle förvandlas till
en färjestad och att handel av detta slag tidigare icke förekom-
mit.⁴⁹ År 1600 intygade vägaren, att han upprepade gånger väg-
rat väga koppar för en dansk köpsven, så vida denne inte kunde
skaffa en tillåtelse av ståthållaren eller tullnären.⁵⁰ I 1570- och
1580-talets vågböcker bekräftas den regeln, att vägning för främ-
mande köpsvenner endast tillåtits efter tillstånd av slottsloven
eller borgmästare.⁵¹ Så blev vågen ett medel för staden att hävda
sina privilegier och att genomföra sin handelspolitik. Även detta
måste beaktas, då vågböckernas innehåll bedöms.

Det har här gjorts gällande, att vägningen på stadens våg om-
besörjdes av en vägare, som uppbar vågpenningar och betalade en
fast avgift till staden. Denne betraktades som en stadens ämbets-
man. Från och med 1458 uppfördes hans namn i stadens ämbets-
bok.⁵² På 1470-talet hade staden dessutom särskilda ämbetsmän,
som skulle handha vågnycklarna.⁵³ I Gustav Vasas öppna brev
för vägarna fick dessa förtroendet att själva förvara nycklarna.⁵⁴
Under hans tid uppfördes inte längre vägarna i ämbetsboken.⁵⁵
Först på 1570-talet återfinnes vägarna bland stadens ämbets-
män.

Det har inte varit möjligt att finna belägg för att vägaren förde
vågböcker under medeltiden och under Gustav Vasas tidigare
regering. Stadslagen innehåller blott bestämmelser om vägning,
icke om registrering. I forskningen har det emellertid hävdats,
att bokföring av vägningen sannolikt är av långt äldre datum än

⁴⁹ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 276, 281.

⁵⁰ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 3 s. 103.

⁵¹ Om vågböckerna se nedan s. 139 ff.

⁵² Stockholms stads ämbetsbok 1419-1544, s. 66.

⁵³ Stockholms stads ämbetsbok 1419-1544, s. 93 ff.

⁵⁴ Se t.ex. k. brev för Tönnes Bengtsson 6/4 1544. GIR, 16 s. 195.

⁵⁵ Stockholms stads ämbetsbok 1419-1544. (Tr. i serien Stockholms stadsböcker från äldre tid.) Stockholms stads ämbetsbok från 1545. Borgmästares och råds arkiv, vol. 67. SSA.

den äldsta bevarade vågboken från 1546.⁵⁶ Den här företagna granskningen av motiven för vägningen har visat, att en registrering av vägningen icke i och för sig var nödvändig. Certifikat, utfärdade av vägaren, bör ha varit tillräckliga för att vägen skulle fylla sin funktion som kvantitetsgaranti. Om någon form av vågböcker förts, måste det ha skett i ett speciellt syfte. Det kan ifrågasättas, om en så omfattande registrering som en vågbokföring skulle gjorts enbart i syfte att kontrollera att köpmännen iakttog vägplikten. Omständligt förda – och bevarade – längder av detta slag brukar vanligen kunna sättas i samband med ekonomiska eller handelspolitiska motiv. Då det gäller att bedöma de bevarade vågböckerna, deras tillkomst och deras källvärde, är det nödvändigt att hålla denna frågeställning klar: varför har vågböckerna förts och vilket ändamål tjänade de?

II

De första bevarade vågböckerna härrör från 1540-talet. Tidigare forskning har i dem sett en registrering av vägningsproceduren i staden. De bevarade vågböckerna skulle utgöra relikter av en äldre och mer omfattande serie.

De äldsta vågböckerna från 1540-talet förvaras på kammararkivet, de yngre från och med år 1572 på stadsarkivet.¹ Detta har i tidigare forskning noterats men inte utnyttjats i en källkritisk analys.² En källas förvaringsplats beror endast sällan på en slump. Ibland är den resultat av ordningsarbete, men ofta nog speglar den en realitet. I detta fall torde det vara uteslutet, att de skilda förvaringsplatserna beror på ordningsarbete. Vilka

⁵⁶ KUMLIEN, a. a., s. 279.

¹ På kammararkivet börjar sedan en ny serie på 1630-talet. Dessa har enligt anteckningar inlämnats till kammaren för kontroll och avser redovisning av vågpengar.

² I Boëthius-Sundbergs undersökning av Stockholms stads arkivalier och deras proveniens framhålles, att dessa vågböckers förhållande till staden och till kammaren icke kunnat fastställas. BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 57.

realiteter kan då ha föranlett deras placering i olika arkivbildningar?

Stadens vågböcker har naturligt sin plats i stadens arkiv. Om vågböckerna förvaras på kammарarkivet, kan detta bero på antingen att kronan infordrat dem från staden eller att de upprättats eller avskrivits i kammaren. Redan i 1529 års privilegiebrev för Stockholm bestämdes, att kronan skulle ha rätt att granska stadens räkenskaper över skottet.³ På 1540-talet gjorde kronan bevisligen bruk av sin rätt att granska kämnärsräkenskaper och borgmästarräkenskaper.⁴ Anledningen till räkenskapsgranskningen var, att kronan önskade kontrollera, att den skatt statskassan avstod ifrån till stadens befästning användes på rätt sätt. Ifråga om kämnärsräkenskaperna gällde det att kontrollera kronans andel i saköret.

Efter vad som ovan framhållits rörande vågpenningssuppbörden, bortfaller varje fiskalt motiv för kronan att i kontrollsyfte indraga vågböckerna till kammaren. Det finns inte heller några anteckningar om att de berörda volymerna utsatts för granskning i kammaren.⁵ Det är således knappast sannolikt, att vågböckerna indragits till kammaren för kontroll. Det återstår den möjligheten, att vågböckerna infordrats i något speciellt syfte.

1540-talets vågböcker omfattar tre årgångar. 1544 års vågbok är ett fragment under rubriken: »Dette efterskrevne haver tyske köpsvenner köpt av borgarer anno d(omi)ni 1544.» Vägningen avser smör och torkade gäddor.⁶

³ Privilegiebrev för Stockholm 30/7 1529. PRF, 2 s. 89.

⁴ F. LINDBERG, Rec. av Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 82, 84. (HT 1946.) Allmänt ang. kronans kontroll av städernas räkenskaper se ODÉN, a. a., s. 94 ff.

⁵ Jfr motsvarande anteckningar och kvittenser i fråga om borgmästarräkenskaperna och kämnärsräkenskaperna, vilka kontrollerades och också utskrevs i kammaren. Se t.ex. borgmästarräkenskaper 1540–1544. Stockholms stads acta, vol. 16. RA.

⁶ Vågböcker 1544, 1548. KA.

1546 års vågbok är en renskrift, som bär titeln: »Denne forskreffne bok är lydandes på alt osmundjärn, stångjärn, smidkoppar, råkoppar, bly, som väget är här i Stockholm anno domini 1546.»⁷ Den löpande redovisningen uppdelar exportörerna i »tyske män» och »svenske män». I den något defekta slutsumman upptages följande varor: osmundjärn, stångjärn, smidkoppar, råkoppar, bly, tenn, salpeter, svavel och humle.

1548 års vågböcker utgöres av tre olika delar. En volym har rubriken »Denne efterskrifne bok är lydandes upå stångjärn och koppar, bly, humla, gäddor, tenn och kabbelgarn, hampa, lin, som kommit är här till Stockholms vågskål anno domini 1548».⁸ Längden omfattar utom de uppräknade varorna även linblår, honung, talg, vax, kött och fläsk. Den kompletteras av en annan vågbok, som omfattar osmundjärn och smör, »som kommit är här till Stockholms vågskålar och pyndare som både svenske och tyske hava vägit låtit».⁹ Bägge dessa volymer avser tiden från mitten av mars till början av november 1548. Den senare delen av seglationssäsongen upptogs i ett tredje register: »Detta register är lydandes uppå allt det gods, som kommit är till vågen, sedan huvudböckerna blevo summerat på hela års handel anno 1548.»¹⁰ Registret upptar mindre kvantiteter järn, smör och koppar, som vägdes under november månad 1548. Tillsammans täcker de tre volymerna alla tänkbara slag av vägda varor för hela seglationsåret. De tre slutsummorna skulle tillsammans motsvara årets vägningar.

Samtliga bevarade vågböcker från 1540-talet är renskrifter i folio. Några av dem har varit bundna i sådana medeltida pergamentsband, som 1500-talets kammare använde för att binda räkenskaper och register. Av detta kan dock inga säkra slutsatser

⁷ Vågbooken förvaras i Bergsbruk, vol. 500. KA.

⁸ Vågböcker 1544, 1548. KA.

⁹ Bergsbruk, vol. 501. KA.

¹⁰ Vågböcker 1544, 1548. KA.

Jun 15	Man köpte 4 pot for stect aff hant spisar Stångjärn	6 skilling
Jun 2	Octobris köpte 4 an aff Gimik vand i byning Stång.	20 skilling
Jun 26	Octobris köpte 4 an aff Gimik vand Stång.	20 skilling 4 ört
Jun 28	Octobris köpte 4 pot aff Gimik vand Stångjärn	1 skilling 4 ört
Summa 36 skilling		
Jun 29	Man köpte 4 an skilling aff Gimik vand Stångjärn	9 skilling
	20 aff dacep köst Stångjärn	6 skilling
Summa 15 skilling		

SIDA UR 1548 ÅRS VÅGBOK FÖR STÅNGJÄRN M. M.

Volymens karaktär av renskrift framträder tydligt. Summorna avser varje köparens vägningar av stångjärn.

dragas, eftersom även stadens handlingar ibland inbands i pergamentsband.¹¹ Ofta anlätades samme bokbindare av kungens kammare och av stadens myndigheter.¹² Papperet är av vid denna tid vanlig typ och förekommer i både stadens och kronans räkenskaper och handlingar. Det tillåter icke någon slutsats om var vågböckerna utskrivits.¹³ Handstilen i 1546 och 1548 års register är densamma.¹⁴ Stilen är besläktad med dem som vid denna tid skrevs i kammarens skrivarstuga, vilket dock icke får tagas som ett säkert belägg för att den bör hänföras till kammarens personal. Skrivare, utbildade i kammaren, kunde träda i stadens tjänst. Den yttre form, i vilken vågböckerna föreligger, ger således icke grund till några säkra slutsatser angående var eller av vem volymerna renskrivits. En analys av vågböckernas innehåll och form blir nödvändig för att närmare fixera omständigheterna kring deras tillkomst.

Den primära uppdelningen i 1540-talets vågböcker har skett efter olika varor. Denna uppdelning på varusortiment var den sedvanliga i kammarens räkenskaper men förekom inte, så vitt vi vet, i stadens redovisning.¹⁵ Denna form av uppdelning förutsätter en långt driven bearbetning av de grundläggande journaluppgifterna. Inom varje varuslag har sedan en uppdelning gjorts i »svenske män» och »tyske män». Vågböckerna redovisar där-
efter uppgifter om de köpmän, som vid vågen framträtt som

¹¹ 1570- och 1580-talens vågböcker, som sannolikt aldrig befunnit sig i kammaren, har i viss utsträckning varit bundna i medeltida pergamentsband. Se nedan s. 140.

¹² A. HEDBERG, Stockholms bokbindare 1460-1880. (Nordiska museets handlingar 36.)

¹³ En grundlig undersökning av vattenmärkena skulle måhända kunna ge resultat men fordrar först ett säkert fastställande av vilka av rådhusets handlingar som utskrivits i rådhuset och vilka som i samband med revision skrivits i kammaren.

¹⁴ Däremot avviker 1544 års fragment. En handskriftsundersökning i det omfattande kamerala materialet har i detta sammanhang icke kunnat företagas.

¹⁵ Se t.ex. ODÉN, a. a., s. 83 ff., 90.

köpare av varor.¹⁶ Varje köpares vägningar upptages i datumföljd med en slutsumma för varje köpare.¹⁷ Vågböckernas löpande notiser har sammanräknats till slutsummor över vägningen för olika varor. Detta har varit ett omfattande arbete och skulle sannolikt icke utförts utan en bestämd målsättning.¹⁸

Det finns anledning att ställa frågan, om den här relaterade uppställningen och bearbetningen motsvarade ett stadens eller statens aktuella behov.

Det är svårt att finna en rimlig förklaring till varför staden skulle haft intresse av att på skilda varugrupper registrera och sammanräkna köparnas vägningar för att sedan uträkna summor över alla vägda varor. Mot bakgrund av kronans handelspolitik under 1540-talet ter sig detta förfaringssätt desto naturligare.

Det är känt, att Gustav Vasa på 1540-talet vidtog flera åtgärder i handelsreglerande syfte. Avsikten var bl.a. att påverka prisnivån i landet. De första spåren av den nya handelspolitiken kan iakttagas år 1543. År 1544 gjordes vissa regleringar för fisk, smör och andra ätande och feta varor.¹⁹ Under senare delen av år 1544 utsträcktes intresset till koppar och järn. Olika planer ventilerades och samarbetades slutligen i det stora mandatet om den dyra tiden från april 1546.²⁰ Handels reglering var baserad på ett omfattande kontrollsystem, särskilt när det gällde export och import. Från och med år 1549 ökades kontrollen genom

¹⁶ Redan Heckscher konstaterade, att 1540-talets vågböcker i detta hänseende skiljer sig från de yngre, som är uppställda efter säljare.

¹⁷ Heckscher menade, att köparna som regel var exportörer. Mot detta har Kumlien med rätta hävdat, att köparna även köpte för eget bruk.

¹⁸ I senare vågböcker förekommer ingen sådan sammanräkning. Se nedan s. 144 f.

¹⁹ I. PETERZÉN, *Stockholms historia under Gustav Vasa*, s. 56. 1544 års bevarade vågbok avser just smör och gäddor. Det kan dock icke anses uteslutet, att andra vågböcker kan ha förts.

²⁰ Mandat om den dyra tiden 4/4 1546. GIR, 18 s. 30 ff. N. STAF, *Marknad och möte*, s. 115 ff. W. SMITH, *Äldre svenskt tullväsen*, s. 188. I. ANDERSSON, *Svenskt och europeiskt femtonhundratals*, s. 211. PETERZÉN, a. a., s. 60 ff.

omfattande s.k. köphandelsregister över handeln inom staden och över import och export.²¹ De köphandelsregister, som bevarats från 1550-talet, företer olika försök att lösa frågan om en allsidig och belysande kontroll av handeln i Stockholm.

Till sitt innehåll är köphandelsregistren betydligt mer omfattande än vågböckerna, men de har gemensamt med dessa, att uppställningen utgår från köpare av varor. Smith, som ägnat köphandelsregistren särskild uppmärksamhet, har hävdad, att dessa inte enbart tjänade ett teoretiskt, handelsstatistiskt syfte utan även avsåg att belysa varje köpmans handelsbalans för att hindra underslevet vid förtullningen.²² Ingenting motsäger, att liknande önskemål om kontroll varit vägledande, då de bevarade vågregistren fick sin speciella utformning med sikte på köpare och utförsel. Men synpunkten får icke renodlas. De omfattande sammanräkningarna visar, att det handelsstatistiska intresset också var för handen. Ett handelsstatistiskt siffermaterial måste ha varit en förutsättning för de regleringar av handeln, som kungen planerade.

Redan Forssell hävdade, att en sådan handelsstatistik, som köphandelsregistren representerade, varit ogenomförbar utan de möjligheter, som vägen erbjöd.²³ Detta har ytterligare utvecklats av Smith, som i nu försvunna vågböcker ser en av källorna till köphandelsregistren.²⁴ Det måste då förutsättas, att kronan vid denna tid tagit kontakt med vägaren för att få uppgifter i handelsstatistiskt syfte.

I mars 1544 utfärdade Gustav Vasa ett brev till ståthållaren Botvid Larsson och borgerskapet i Stockholm, i vilket han anbe-

²¹ SMITH, a. a., s. 185 ff.

²² SMITH, a. a., s. 185 ff., 197 ff. Vid förtullningen kunde tullfria svenska köpmän uppträda som bulvaner för utländska exportörer. På olika sätt motarbetades dessa tendenser, bl.a. genom att svenska borgare fick betala tull för den import, som i värde översteg exporten.

²³ H. FORSSELL, Sveriges inre historia, 2: 1 s. 65.

²⁴ W. SMITH, Äldre svenskt tullväsen, s. 185 ff. Jfr dock nedan s. 138.

fallde vägen i Stockholm till en ny vägare, Lasse Månsson.²⁵ Denne skulle ha rätt att behålla vägen och vägpengarna men skulle i gengäld utgöra ränta och rättighet till staden enligt gammal sedvana. Några ytterligare instruktioner gavs inte. Endast några veckor senare utfärdades en fullmakt för en ny vägare, Tönnes Bengtsson Grop.²⁶ I fullmakten stadgades, att vägaren skulle »granneligen och beskedeligen . . . dag iffrå dag uppskrive allt det gods, ehvad det helst är som där väges ut eller in i Riket, intet undantagandes». Han skulle också »vete att göre um alt sådant en beskedelig undervisning, när han där om kravd bliver». Vidare skulle han utgöra räntan av vägen. Det förtjänar att uppmärksammas, att instruktionen tog fasta just på import- och exportvaror.

Det hastiga ombytet på vägareposten skapade en konflikt mellan Lasse Månsson och Tönnes Bengtsson om vem som skulle betala räntan för vägen. Tvisten avgjordes genom röstning på rådhuset och röstningen utföll till Lasse Månssons förmån, emedan Tönnes Bengtsson tillträtt »för än rätter fardaga var».²⁷ Detta visar, att Tönnes Bengtsson tillsatts under ovanliga former. Bakom förändringen spårar man nya önskemål från kungens sida, vilka med all sannolikhet framträder i de anvisningar om skrivning och »undervisning», som gjordes i Tönnes Bengtssons fullmakt.

Under de följande åren satt Tönnes Bengtsson kvar som vägare, men den 29 november 1548 svor en ny vägare, Mats Henriksson, ed inför stadens rådhusrätt.²⁸ Mats Henrikssons fullmakt har inte bevarats i registraturet. Däremot är hans efterträdarens fullmakt bevarad. Den saknar instruktioner om redovisning och undervisning.²⁹

²⁵ K. brev 24/3 1544. GIR, 16 s. 154. Den förre vägaren, Hans Wildranck, hade avlidit.

²⁶ K. brev för Tönnes Bengtsson 6/4 1544. GIR, 16 s. 195.

²⁷ Stockholms stads tänkeböcker 1544-1548, s. 54.

²⁸ Stockholms stads tänkeböcker 1544-1548, s. 313.

²⁹ Öppet brev för Hans Henriksson 28/3 1552. GIR, 23 s. 154.

Instruktioner om räakenskapsföring har, så vitt vi vet, endast givits till Tönnes Bengtsson, som var vägare under tiden mars 1544 till slutet av november 1548. Detta motsvarar exakt den tidrymd, från vilken vågböcker eller fragment av vågböcker bevarats. Man kan knappast undgå att ställa frågan, om inte de bevarade vågböckerna tillkommit som en direkt följd av den kungliga instruktionen för vägaren att på anmaning sända in en »undervisning».

Emellertid har även Tönnes Bengtssons efterträdare haft någon form av redovisningsskyldighet. Detta framgår av ett kungligt brev i augusti 1550.³⁰ Vägaren hade meddelat kungen, att hans inkomster av vägen var för små med hänsyn till att »man nu beskedligare register och mycket annat omak mere nu have motte än tillförende skett är». Med anledning av klagomålen höjde kungen vågpengarna, för att vägaren skulle hålla »klare och beskedelige register». Några särskilda vågböcker har emellertid icke bevarats från denna tid. Vi vet således inte, vilken form vägarens register haft.³¹

Det kan knappast råda någon tvekan om att de kungliga instruktionerna för vägaren i Stockholm måste sättas i samband med kronans stort upplagda kontroll av handeln. Vägaren har insänt sina uppgifter till kammaren. De i kammarens arkiv bevarade vågböckerna med sin speciella uppställning bör vara ett uttryck för kammarens intentioner, även om vägaren fört pennen. Avsikten att genom vågregistreringen få en bild av handeln framträder i rubriken till en av volymerna, där det heter, att redovisningen avsåg hela årets *handel*. Därmed markeras den handelsstatistiska aspekten. De bevarade vågböckernas utformning måste därför ses mot bakgrund av handelspolitiken vid just den tidpunkt, då de fördes.

År 1544 utfärdade kungen utförsel förbud på smör och fisk

³⁰ K. brev 14/8 1550. GIR, 21 s. 312.

³¹ Höjningen av vägarens arvode har av Peterzén satts i samband med registreringen i köphandelsregister. PETERZÉN, a. a., s. 75 not 40. Jfr dock nedan s. 139.

för att avhjälpa prisstegringen på dessa livsmedel.³² Det är naturligt att kammarens kontroll det året gällde främmande köpmäns inköp av dessa varor hos borgarna. Detta redovisas i 1544 års vågboksfragment. År 1546 hade handelspolitiken kommit att inriktas på prissättningen av export- och importvaror.³³ En kontroll och reglering av handeln planerades. Kontrollen i Stockholm skärptes genom att staden tillsatte ett flertal skrivare såväl vid östra som västra bron i Stockholm.³⁴ Kronans brokikare fick höjd lön.³⁵ Man förde ett register över sådana varor, som inköptes vid östra bron och kom från Norrland och Finland.³⁶ 1546 års vågregister med dess på export och exportörer inriktade uppställning tillgodosåg kontrollen av en annan sida av den handel, som försiggick i Stockholm. Tillsammans gav de bägge registren en bild av handeln i Stockholm i dess helhet. År 1548 gjordes registreringen i ungefär samma former som år 1546. Detta är den sista vågbok, som finns bevarad från denna period. För följande år finns däremot ett köphandelsregister, som utom handeln vid östra och västra bron även redovisar import och export.³⁷ Tvånget att registrera handeln skärptes och blev enligt Peterzén ett led i den antilybska kampanjen vid 1550-talets början. Mot bakgrund

³² Se t.ex. k. brev till Botvid Larsson 1/3 1544. GIR, 16 s. 99. PETERZÉN, a. a., s. 56.

³³ PETERZÉN, a. a., s. 60 ff.

³⁴ I stadens ämbetsbok infördes dessa för första gången 1547. Stockholms stads ämbetsbok från 1545. Borgmästares och råds arkiv, vol. 67. SSA.

³⁵ SMITH, a. a., s. 280.

³⁶ Detta register, som framdragits av Smith, förvaras i Tull och accis, vol. 294. KA. Smith, a. a., s. 194.

³⁷ Smith anser att köphandelsregistren för uppgifter om handeln på västra bron väsentligt byggt på vågböcker, som nu förlorats. Detta kan dock icke utan vidare förutsättas. Vid vägen vägdes även varor införda österifrån. Eftersom staden höll skrivare vid bägge broarna, är det tänkbart att uppgifterna lämnades av dessa. Importregister hade förts under 1540-talet. Exportregister har bevarats från året 1549. (H. FORSELL, Sveriges inre historia, 2: 1 s. 5, 23.) Inget hindrar att exportregister kan ha förts tidigare men numera förlorats. (Jfr I. HAMMARSTRÖM, Finansförvaltning och varuhandel s. 451.) De bevarade tullregistren visar, att kammaren hade material tillgängligt för de två överskjutande rubrikerna i köphandelsregistren.

av den aktuella handelspolitiken ter sig de bevarade vågregistren som förelöpare till köp handelsregistren. De kan alla utgöra olika typer av registrering, som upplagts i kammaren med ett och samma mål för ögonen: kontroll av handeln. Bakom hela den omfattande registreringen, som fullföljdes under en tidrymd av nära 15 år, låg Gustav Vasas stort upplagda handelspolitiska program.

1540-talets vågböcker har av forskningen hittills betraktats som bevarade delar av en längre serie, som sannolikt upplagts långt tidigare än de bevarade exemplaren ger vid handen. Något belägg för den uppfattningen har inte presterats. Här har i stället den hypotesen framförts, att de *bevarade* vågböckerna är utarbetade som ett led i kammarens arbete för registrering och kontroll av handeln. Bevisföringen måste stanna vid en serie indicier. Åtskilliga omständigheter – icke minst skillnaderna mellan 1540-talets vågböcker och 1570-talets³⁸ – får emellertid sin naturliga förklaring av denna tolkning.

Om 1540-talets vågregister tillkommit i handelsstatistiskt syfte – och måhända även i avsikt att kontrollera enskilda borgares köp och export – skulle detta innebära, att man har eftersträvat så fullständig registrering som möjligt. Tillsatta skrivare kontrollerade att varor icke fördes in i staden okontrollerade. Köpmännen hade inget ekonomiskt intresse av att undandra sig kontrollen, så länge tull icke utgick. Om kontrollen även avsåg de enskilda köpmännens balans, kunde dessa i själva verket ha fördel av att få sina inköp registrerade så högt som möjligt.³⁹ De äldre vågregistren bör under sådana förhållanden kunna tillmätas ett icke obetydligt källvärde.

De bevarade vågregistren från 1540-talet har med all sannolikhet tillkommit på statligt initiativ. Allt talar för att vägarens uppgifter utsatts för bearbetning för att passa det statliga kon-

³⁸ Se nedan s. 139 ff.

³⁹ Jfr SMITH, a. a., s. 195.

trollsystemet. Man frågar sig då, om vägaren vid denna tid kontinuerligt förde egna vågböcker, som nu är förlorade.

I fullmakten för vägaren Tönnes Bengtsson hänföres »uppskrivningen» till en trogen och rättrådig vägares plikt men under ordalag, som icke nödvändigt förutsätter att denna plikt iakttagits tidigare. Det ökade arvudet till vägaren år 1550 tyder närmast på att en utförlig registrering tidigare varit okänd. Vågböcker omtalas icke i stadens tänkeböcker bland andra skriftliga bevis, såsom tullböcker, äldre tänkeböcker och enskilda räkenskaps- och handelsböcker. Det har inte varit möjligt att framdraga konkreta belägg för att vägaren vid denna tid fört vågböcker för egen eller stadens räkning. Först en närmare undersökning av det senare 1500-talets bevarade vågböcker kan visa, om det finns skäl att räkna med att kommunala vågböcker förts under Gustav Vasas tid eller tidigare.

III

Med år 1572 börjar en ny serie vågböcker. Dessa har i forskningen betraktats som en med de tidigare vågböckerna sammanhängande serie, som trots olikheter i uppställningen kunnat utnyttjas för samma frågeställningar. De speciella omständigheter, som här kunnat framdragas rörande tillkomsten av 1540-talets vågregister, gör det tveksamt, om uppgifterna i sviten av vågböcker från och med år 1572 verkligen kan betraktas som jämförbara med den äldre seriens uppgifter.

Stockholms vågböcker från senare 1500-talet förvaras i stadens arkiv. De företer icke några yttre kännetecken på att ha varit insända till kammaren för kontroll och senare återsända till staden.¹ De torde alla tillhöra rådhusets arkivbildning.²

¹ År 1563 stadgade Erik XIV, att räkenskaper över skott och »all annan stadens ränte» skulle revideras i kammaren. I Johan III:s privilegium 1570 skulle revisionen ske genom särskilt förordnade personer. Fram till 1567 förvaras reviderade räkenskaper för Stockholm i kammarens arkiv, senare saknas sådana, vilket sammanhänger med revisionsförhållandena. BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 57.

² Rörande denna se BOËTHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 55.

Vågboksserien från 1572 består av konceptböcker. Detta gör att tillvägagångssättet vid deras tillkomst lättare och med större säkerhet kan fastställas än om volymerna varit renskrifter. Papperet är av ordinär typ. Det har vikts till smal folio och inbundits i pergamentsband.⁸ Till det yttre skiljer sig dessa vågböcker påfallande från 1540-talets.

Som regel har varje volym förts av en och samma hand. Registren har från början lagts upp med ett »konto» för varje borgare, som under året kunde tänkas framträda som säljare eller exportör. Varje sida har i regel delats i två hälfter med ett namn överst och ett namn mitt på sidan. När vägaren väntade mycket vägningar från någon av de större köpmännen, har dubbelt så mycket plats som vanligt reserverats. De mindre köpmännen fick endast en tredjedels sida på sin lott. Namnen återkommer med i stort sett samma inbördes ordning år efter år, vilket tyder på att föregående års register tjänat som förlaga, då ett nytt lades upp. I regel infördes de större köpmännen först i varje volym. Sedan namnmallen upplagts, har tomrummen mellan namnen ifyllts, allteftersom de olika köpmännen låtit väga sina varor. Uppgifterna under ett och samma namn är införda i kronologisk följd. Olikheter i bläck och penna mellan olika notiser, som följer på varandra, visar att registreringen gjorts successivt. Ibland har utrymmet icke räckt till, och de sista notiserna under ett namn har måst sammanträngas starkt eller hänföras till någon annan tom plats. Instuckna, ofolierade blad har ibland måst tillgripas för att öka utrymmet. Någon gång har ingen enda vägning upptagits under ett antecknat namn. Bägge företeelserna bekräftar, att namnen varit primära och att de egentliga uppgifterna införts senare. Självfallet kunde man icke i namnstommen förutse namnen på alla dem som skulle komma att väga

⁸ Några band har bundits i moderna pappband. Anteckningar om äldre inbindning saknas som regel. I ett fall (vol. 102) hade bindningen gjorts i ett pergamentsbrev från Lybecks magistrat till Stockholms borgmästare och råd. Se Stadsarkivets arkivförteckning över vågböckerna.

under året. Det måste alltid uppträda köpmän, som icke stod upptagna med eget »konto». Dessa infördes i kronologisk ordning efter de övriga.

Slutsatsen måste bli, att vågböckerna från år 1572 har karaktär av successivt ifyllda konceptböcker. Rimligen grundar sig uppgifterna på någon form av journalanteckningar. Det kan knappast råda någon tvekan om att vågböckerna förts parallellt – men därför icke nödvändigtvis fullt samtidigt – med de angivna vägningarna.

Under åren 1572–1586 var en och samme vägare verksam i Stockholm.⁴ Bevarade räkenskaper från denna tid har ensartad utformning. År 1587 tillträdde en ny vägare.⁵ Från och med detta år har vågböckerna ett något avvikande utseende. De är inte förda med samma noggrannhet som tidigare, och det förekommer ofta tillägg, överstrykningar och felräkningar. Överensstämmelsen mellan ämbetsväxlingen och förändringen i vågboksföringen visar, att vägaren själv, icke hans skrivare, bar ansvaret för vågböckernas utformning.⁶

Bland kronans räkenskaper har en uppgift om ett vägningsförfarande blivit bevarad. I en kommentar till en uppgift ur en vågbok, som utnyttjades i en tvist om ett varuparti år 1586, heter det, att vägaren plögade väga råkoppar två eller tre dagar och att han icke alltid skrev så noga på »marka-talet» av tavlan och in i sin bok.⁷ Notisen visar, att vägaren först skrev våguppgifterna på en tavla och senare införde dem i vågboken. Vägarens tavla måste betraktas som det första stadiet i registreringen vid

⁴ Enligt stadens räkenskaper betalade Olof Mårtensson vågehushön under denna tid. Borgmästares och råds arkiv, vol. 163–166. SSA.

⁵ Från och med 1588 betalade Henrik Hansson vågehushön, vilken utgick retroaktivt för föregående år. Borgmästares och råds arkiv, vol. 167. SSA.

⁶ Jfr även den nya utformningen i vägaren Joen Karsks första vågbok från 1601. Borgmästares och råds arkiv, vol. 114. SSA.

⁷ Handlingen 1581, fol. 112. Varuhus och handling, Stockholms slott 1581. KA. Vägningen hade gjorts 1581, ehuru tvisten uppstod först vid en avräkning 1586.

vågen. Även om berättelsen möjligen avsåg kronans våg, ger den upplysningar om förhållandet mellan de dagliga anteckningarna och vågregistren, som har mera allmänt intresse. Även vid stadens våg kan journalföringen ha bestått i anteckningar på en griffeltavla. Inget hindrar att vägaren överförde utvalda uppgifter från tavlan till vågboken och att vågböckerna således var ett slags extrakt. Berättelsen visar också, att det kunde insmyga sig fel, särskilt ifråga om de minsta viktenheterna, när våguppgifterna skulle införas i vågboken. Till följd av vägarens arbetsätt kunde även vid införingen i boken tavlans dateringar förskjutas några dagar i ena eller andra riktningen.⁸

Vågböckerna från 1572 låter sig således väl inpassa i en naturlig miljö. De har förts successivt av vägaren och stannat inom stadens egen arkivbildning. Vad har då uppgifterna från vägningarna haft för ändamål? En registrering av denna omfattning måste rimligen ha gjorts i ett bestämt syfte. Eftersom vågen var utarrenderad för en fast, årlig arrendesumma, saknas det ekonomiska motiv, som vanligen var anledning till en sådan.⁹

Det är lätt att inse, att en registrering av vägningen måste få olika utformning beroende på vilket motiv som låg bakom. En analys av vågböckernas uppställning och innehåll är därför en nödvändig förutsättning för att man skall kunna fastställa, varför vågböckerna fördes.

Uppgifterna i vågböckerna avser att visa vilka kvantiteter varor, som vägts av borgare och andra handelsidkare dels för export, dels för försäljning. Uppdelningen har icke – som i 1540-talets vågregister – gjorts efter köpare utan efter säljare eller – med Heckschers terminologi – leverantörer. De enskilda trans-

⁸ Det finns talrika exempel på att vägda partier antecknades som utförda några dagar tidigare än de antecknats som vägda. Detta får sin naturliga förklaring av vägarens arbetsätt.

⁹ Det kan anses uteslutet, att vågböckerna förts för vägarens personliga bruk, eftersom alla uppgifter om väggpenningssuppbörd saknas.

aktionerna noterades med datum och köparens namn samt »köpt» eller »fick i betalning» jämte den vägda varukvantiteten. Exporten redovisades under termerna »egen utskeppning», »låt väga» eller »vägt och utskeppat». Även andra liknande termer förekommer.

De varor, som regelbundet upptogs i stadens vågböcker, var osmundjärn, stångjärn, koppar och smör. Vid enstaka tillfällen vägdes lin, gäddor, fläsk, talg, humle, ost, krut, bly, hampa, kabelgarn m.m. Bland de mera originella vågvarorna kan nämnas tre kyrkklockor för Finska kyrkan och en mässingskrona, som tillhörde grevinnan Märta, Svante Stures änka.

De olika leverantörerna har sammanförts i bestämda kategorier. Den första gruppen kallas »Borgare». Den andra omfattar »Herrar och köpsvenner, som icke är borgare men som dock sålt haver». I den upptages medlemmar av adeln och kungahuset, vederlagssvenner, köpsvenner samt kronotjänare. Den tredje gruppen omfattar borgare i uppstäderna, fördelade efter olika städer. Den omfattar endast deras export, icke deras försäljningar i Stockholm. År 1588 tillkom en ny grupp, »Malmborgare», och från år 1590 en grupp under rubriken »Änkor». Däremot saknas den rubrik för främmande köpmän, vilken fanns i 1540-talets vågregister.

Vågböckerna har utsatts för en viss bearbetning efter sin avslutning. Denna bearbetning består i att de olika vägningarna för en och samma köpman summerats till en årssumma. Summeringen förefaller ha gjorts av samma hand, som fört längden. Alla summeringar i en årgång är inbördes likartade med hänsyn till bläck och stil. Däremot avviker de från den löpande texten. Detta tyder på att summeringarna verkstälts på en gång, sedan de successiva noteringarna slutförts. I seriens äldre årgångar kan den iakttagelsen göras, att summeringar endast gjordes för borgare och köpsvenner, icke för adel, furstliga personer eller kronotjänare, som använde stadens våg.

Dessa summeringar måste ha haft en bestämd uppgift att

fylla. De har gjorts med stor noggrannhet och omsorg. Några principer vid summeringarna tilldrar sig uppmärksamhet. År 1576 lät borgaren Jöns Andersson väga järn, som lämnades till bröderna Hans och Nils Ulfsson »i Arffskijffte». Denna vägning inräknades icke i slutsumman för Jöns Andersson. På samma sätt lämnade han år 1577 koppar till bröderna Ulfssons »arvedel», utan att detta inräknades. Av detta framgår, att man icke önskade veta summan över vars och ens *vägningar som sådana* utan endast över vars och ens *vägning för handel eller export*. Tillfälliga invägningar av andra varor än järn, koppar och smör har endast i undantagsfall inräknats. Detta tyder på att summeringarna avsåg exportvarorna, icke de företrädesvis i inrikeshandeln omsatta varorna. Slutligen förtjänar det framhållas, att de senare vågböckerna icke sammanräknats till en totalsumma för hela året på det sätt som skedde i 1540-talets vågregister.¹⁰ Den handelsstatistiska aspekten är borta. Det är de enskilda personernas vägningar, som intresserat dem som bearbetat materialet.

Redan en flyktig granskning av vågböckerna visar, att dessa knappast kan ha förts för att verifiera eller kontrollera vägpenningssuppbörden.¹¹ Inga uppgifter lämnas om penninguppbörd, och den rigoröst tillämpade kategoriindelningen täcker inga realiteter ifråga om vågpengarna, vilka utgick med samma belopp för alla.¹² Icke heller har vågböckerna förts för att fastställa av-

¹⁰ År 1590 gjordes en statistisk bearbetning av vågboken med annan hand. Avsikten är oklar. År 1619 gjordes en ny sammanräkning, vilken enligt ett bevarat brev från vägaren till magistraten avsåg att fastställa vägarens inkomster av vägningen. Som en följd av kontrollen omlades vägpenningssuppbörden. Se ovan s. 123.

¹¹ Det finns anledning att framhålla detta, därför att andra, från senare tid bevarade vågböcker otvivelaktigt avser att verifiera vägpenningssuppbörden och i vissa fall även annan uppbörd.

¹² Detta har tidigare fastställts av Fahlström och kan ytterligare bestyrkas med bevarade vågtaxor. FAHLSTRÖM, a. a., s. 32. K. brev för Mats Henriksson 14/8 1550. GIR, 21 s. 312 f. Vägtaxa 1596, 1597. Stockholms stads tänkeböcker från 1592, 2 s. 54, 118.

vikelser från standardkvantiteterna för emballerade varor och därmed tjäna som verifikation för uppbörden av beslagtagna varor och bötesbelopp. Notiserna avser regelbundet endast att fastställa den faktiska vikten, icke avvikelser från standardvikten.

Kategoriindelningen i vågböckerna har tidigare tilldragit sig uppmärksamhet i forskningen. Fahlström har gjort det antagandet, att uppdelningen verkstälts med hänsyn till att de olika kategorierna varit skilda åt i tullhänseende.¹³ Åtskilliga skäl talar emellertid emot en sådan tolkning. Då denna kategoriindelning först kan iakttagas, utgick ingen exporttull.¹⁴ Då sådan uttogs på 1580-talet, fördelades skyldigheten på ett sätt, som knappast särskilt väl överensstämmer med kategoriindelningen.¹⁵ De nytillkomna grupperna malmborgare och änkor intog ingen särställning i tullhänseende. Det förefaller således föga troligt, att kategoriindelningen haft att göra med tullens erläggande.

Granskar man vågböckernas uppställning och den senare gjorda bearbetningen, synes det uteslutet, att vågböckerna haft till uppgift att stödja eller kontrollera tulluppbörden. I bägge fallen syftade man uppenbart till att fastställa leverantörernas vägningar. De enskilda exportörernas vägningar, som ur tullsynpunkt skulle ha varit det enda av vikt, kunde endast med yttersta besvär erhållas ur vågböckerna.

Frågan blir, vilken funktion noggrant förda och sammanräknade uppgifter om de enskilda borgarnas handel kunde fylla. Det är frestande att våga en hypotes. En redovisning av skattskyldiga medborgares vägningar av de viktigare exportvarorna

¹³ FAHLSTRÖM, a. a., s. 32.

¹⁴ Med hänsyn till nedan framförda teorier (s. 153 ff.) bör det även framhållas, att exporttull icke utgick på 1540-talet.

¹⁵ Borgarna betalade halv tull efter ett komplicerat system med avdrag för 1582 års husskatt, medan medlemmar av adeln och kungahuset var tullfria och köpsvenner betalade högre tull än borgarna. W. SMITH, Studier i svensk tulladministration, s. 30. Jfr även den starka differentieringen av borgare ifråga om importtull. W. SMITH, Äldre svenskt tullväsen, s. 133, 139 f.

skulle kunnat fylla en viktig funktion som vägledning vid taxering till skatt.

Utifrån denna arbetshypotes får kategoriindelningen i stort sett sin förklaring. Borgare i den första gruppen betalade stadens skatt. Adel, furstliga personer och kronotjänare var skattefria. Vederlagssvenner och borgarsöner, redovisade bland adeln, var också skattefria. Deras rätt att väga krävde dessutom ofta särskilt tillstånd av myndigheterna. Uppstadsborgare betalade ej skatt i Stockholm. Gruppen malmborgare i 1588 års vågbok får sin förklaring av den skärpning av malmborgarnas skatteplikt, som kan iakttagas i skotteböckerna.¹⁶ På samma sätt uppfördes betydligt fler skattpliktiga änkor i skottlängderna efter år 1589, ungefär samtidigt som en särskild rubrik för dem infördes i vågboken.¹⁷ Det är dock säreget, att svenska och »tyska» köpsvenner upptagits under samma rubrik som de skattefria.¹⁸ Vid en detaljkontroll visar det sig, att dessa ibland – men långtifrån alltid – varit uppförda i skotteboken.¹⁹ En likhet med de skattskyldiga framträder dock i den omständigheten, att köpsvennernas liksom borgarnas vägningar summerats.

Uppställning, bearbetning och kategoriindelning i vågböckerna pekar således på att det råder ett visst samband mellan vågböckerna och beskattningen. Restlöst kan dock icke denna hypotes förklara vågböckernas utformning. De innehåller också – i de tidigare årgångarna osummerade – noteringar för kategorier, som icke var skattskyldiga i Stockholm: adel och furstliga, kronotjänare och uppstadsborgare. Varför har även dessa redovisats i vågböckerna? Sannolikt ligger svaret i de politiska om-

¹⁶ I 1587 års skottebok, som sannolikt avser 1588 års förhållanden, upptages ett betydligt större antal beskattade malmborgare än tidigare. (Borgmästares och råds arkiv, vol. 85. SSA.) I 1589 års kungabrev för Stockholm inskräptes denna malmborgarnas skatteplikt. PRF, 3 s. 660.

¹⁷ 1588 års skottebok för 1589 upptar ett betydligt större antal änkor än 1587 års. 1589 års vågbok saknas.

¹⁸ En hypotetisk förklaring till detta lämnas nedan s. 154 f.

¹⁹ Stockholms skottebok. Borgmästares och råds arkiv, vol. 85. SSA.

ständigheterna. Frågan om handelsidkande icke-borgare var aktuell under 1500-talet, särskilt under Gustav Vasas tid och under slutet av Johan III:s regering. Summering även av dessa kategoriers vägningar infördes år 1590, då de handelspolitiska frågorna blev brännande. Det kan ha funnits ett intresse hos stadens myndigheter att genom vägningen kontrollera adelns, kronotjänarnas och uppstädernas handel för att skaffa politiska argument. En annan möjlighet är, att man ville tillse, att handelsfriheten icke missbrukades.

Den här framlagda tesen, att Stockholms vågböcker från 1572 huvudsakligen tillkommit i syfte att ge material för taxeringen till skatt, har tagit sin utgångspunkt i en analys av själva vågboksmaterialet. Det är nödvändigt att pröva den med hjälp av sådant källmaterial, som belyser formerna för beskattning i 1500-talets Stockholm.

I Erik XIV:s stora privilegium för Stockholm 1563 heter det, att alla »som uti Stockholm bruke handel, vandel och borgere næring med inköpande och utsäljande, vem de helst vare kunne, utgøre alle borgere rättigheter, dragandes stadens tunge med vård, skott, dagsverker och gästning, lijke som besitne borgere gøre».²⁰ En gradering av skatten efter taxering är endast tänkbar för en enda av de uppräknade skatterna: skottet.²¹

Skottet var en medeltida skatt, omtalad redan i stadslagen. Det heter där, att var och en skall skrivas upp i en skottlängd och göra »rätt av sino godze».²² Enligt de senmedeltida burspräken

²⁰ K. brev 12/4 1563. PRF, 3 s. 50 ff. Jfr Gustav Vasas brev om stadens inkomster 7/5 1557. PRF, 2 s. 352.

²¹ Utöver skottet till staden uttog kronan ibland extra ordinarie penninghjälpur och kostgärder efter växlande principer. Det är möjligt, att även fördelningen av dessa skatter gjordes efter taxering. Den extra skatt, som skulle utgå 1539–1540, lades dels på fastigheter, dels på köpenskapen. W. СМИТН, Äldre svenskt tullväsen, s. 130.

²² MESL Kgb XX. I stadslagen var skottet icke en årlig skatt. Den utgick redan under senmedeltiden årligen. Under 1400- och 1500-talen, då skotträkenskaper finns bevarade, uppbars denna skatt i sin helhet av staden. Bekräftelse på

skulle skottet utgå med en örtug av varje mark ($=\frac{1}{24}$). Det har i forskningen diskuterats, om skottet utgick av förmögenhet eller av inkomst.²³ Enighet torde numera råda om att skottet uttogs efter en bedömning både av förmögenhet och inkomst.²⁴ Skottets storlek bestämdes av härtill förordnade skottherrar, tillsatta av borgerskapet. Skottlängder fördes över det uppburna skottet och över utgifter, som täcktes av skottet.²⁵

Stadslagen gav vissa anvisningar om efter vilka grunder taxeringen skulle ske. Huslega och innehav av fartyg skulle beskattas. Deponerat och utlånat gods skulle också bedömas. I fråga om beskattningen av vars och ens rörliga gods stadgade lagen, att frånvarande köpmän skulle avlägga räkenskap, närvarande gå ed. Tydligt har man i Stockholm på stadslagens tid använt samma kontrollsystem som t.ex. i Lybeck: självdeklaration och edgång.²⁶

Under Gustav Vasas tid lade man allt större vikt vid att beskattningen skulle göras på grundval av handelsomsättningen.²⁷

detta gav Gustav Vasa i 1529 års privilegium men med förbehållet, att skottet skulle användas till stadens byggning. Stockholms stads skotteböcker 1460-1525. Privilegiebrev 30/7 1529. PRF, 2 s. 89. BOETHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 51.

²³ Den förra uppfattningen omfattades av S. CLASON, Stockholms återfunna tänkeböcker, s. 30 not 1, 106 (HT 1903). H. HILDEBRAND menade, att skatten utgick av förmögenhet eller, närmare bestämt, efter det rörliga gods man hade. Därjämte skulle huslega och skepp inräknas. H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid, 1 s. 391 ff. Jfr I. PETERZÉN, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 54, 95 f. Den senare uppfattningen hävdades av H. SCHÜCK, Stockholm vid 1400-talets slut, (1940) s. 58.

²⁴ F. LINDBERG, Rec. av Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 85 (HT 1946). Dens., Hantverkarna I. Medeltid och äldre Vasatid, s. 87. I. PETERZÉN, Till frågan om de medeltida stadsskatterna (HT 1950). T. NORDBERG i andra upplagan av Schücks arbete Stockholm vid 1400-talets slut, s. 95 (1951). N. AHLNUND, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 190.

²⁵ Stockholms stads skotteböcker 1460-1525. S. CLASON, a. a., s. 34. 1500-talets skotteböcker i Borgmästares och råds arkiv, vol. 83-85. SSA. BOETHIUS-SUNDBERG, a. a., s. 50 ff., 56.

²⁶ J. HARTWIG, Der Lübecker Schoss.

²⁷ Så t.ex. angavs år 1544 som ett medel att höja skottet, att det skulle »förökas var efter sin handel». (PRF, 2 s. 215.) I. PETERZÉN, Studier rörande Stock-

I början av år 1545 diskuterades på rådhuset, hur skottet skulle kunna läggas »så att var måtte skotte efter som han kopinskap bedriver».²⁸ Ännu fann man ingen annan lösning än att de »som handel bruka och rörande penninga hava» skulle gå ed på att de uppgifter som lämnades var riktiga. I privilegier och förordningar knöts skottskyldigheten allt fastare till handelsverksamheten.²⁹ Detta bör ha skapat ökade krav på möjligheter till kontroll av varje borgares omsättning.³⁰ Särskilt bör den på export inriktade grosshandeln ha haft betydelse, när det gällde att fastställa en köpmans skatteförmåga.

Vilka möjligheter hade skottherrarna att konstatera, hur stor vars och ens handel varit? Privat bokföring förekom visserligen redan vid denna tid, ehuru få räkenskaper bevarats till våra dagar.³¹ Så länge bokföring inte var obligatorisk, kan den emellertid knappast ha legat till grund för taxering. Tulljournalerna borde ha kunnat utnyttjas, men de tillhörde kammarens arkivbestånd. Inga belägg finns, att de skulle ha utlånats till skottherrarna.³²

Det bör ha legat nära till hands, att myndigheterna genom registrering av vågverksamheten sökte få en uppfattning om

holms historia under Gustav Vasa, s. 53. Jfr även F. LINDBERGS REC., s. 85. (HT 1946.)

²⁸ Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548, s. 58.

²⁹ Se t.ex. k. brev 12/4 1563. PRF, 3 s. 50 ff. K. brev 19/6 1572. PRF, 3 s. 204. Kungörelse 2/1 1576. Stockholms stads tänkeböcker 1576–1578, s. 3, 113.

³⁰ 1586 klagade borgerskapet i Kalmar över den orättvisa skattefördelningen, och kungen ålade då tullnären att föra register över import och export och över den inre handeln i staden, så att »sedan där efter skatten dess bättre rättes och lagas borgerne emellan, besynnerligen dem som intet seglatie bruke utan allenast gatu handeln». PRF, 3 s. 574.

³¹ Tänkeböckerna innehåller ofta uppgifter om att den ene eller den andre köpmannen företett sin räkenskapsbok.

³² Tulljournalerna redovisade dag efter dag de fartyg, som lämnade hamnen, samt fördelade under exportörernas namn de varupartier, som utfördes med varje skeppslägenhet. Om dessa uppgifter skulle kunna utnyttjas för att fastställa svenska borgares handel, erfordrades en omfattande bearbetning.

varje köpmans handelsomsättning. Vågen var ju, som tidigare framhållits, en förutsättning för all grosshandel. Den borde därför kunna ge en viss kontrollmöjlighet av den skottskyldiges skatteförmåga. Att man vid 1500-talets slut uppfattat saken så framgår av ett belägg från år 1600. Stockholms borgare skulle lämna betalning för en planerad gåva till hertig Karl. Pengar skulle uttaxeras av alla dem som »någenn handell drive och bruka vågen».³³ I själva uttryckssättet ligger en anvisning om att man vid den tiden var väl förtrogen med tanken, att handelns omfattning bäst bedömdes genom vågen. 1590 års vågbok – och även några senare – är försedd med en rubrik, som nära anknyter till ordalydelsen, att skott skulle uttagas av dem som »handel och vandel bruka». Det heter där: »Register uppå Stockholms stads inbyggere, de som handel och vandel bruke, som äre borgmästere och rådmän samt gemene män och borgare.» Från och med år 1601 kallas vågböckerna inte längre register utan »mantal», en term som sedan gammalt var nära förknippad med uppborrdsväsendet.

I ett fall kan man peka på en konkret konnektion mellan skottuppbörd och vågbok. I 1580 års vågbok ligger ett intyg av kämnären Bernt Jönsson, att han uppburit skott av vissa namngivna personer, bl.a. Nils Larsson. Lappen har lagts intill Nils Larssons kolumn i vågboken, tydligen för att kontrollera eller verifiera endera av uppgifterna. Förutsättningen för jämförelsen har varit, att det existerat ett samband mellan skottet och väg-
suppgifterna.

Det kan således med skäl hävdas, att vågböckerna från år 1572 tillkommit i avsikt att ge myndigheterna möjligheter att kontrollera taxeringen till skott. Under 1600-talet tycks det ha varit regel, att man lade vågböckerna till grund för dylika taxeringar. Under en debatt på rådhuset år 1687 om en ny taxeringsprincip begärde en borgare, att den gamla principen med

³³ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 3 s. 107.

taxering efter handelsrörelse skulle tillämpas och att skatten skulle fastställas efter undersökning i »vägar- och mätareböckerne». ³⁴ Ännu i början på 1800-talet infordrades för taxeringsändamål extrakt över borgarnas handel av vägarna och mätarna. ³⁵

Om skottet uttaxerades delvis med hjälp av vågböckernas uppgifter om vägning, förutsätter detta att vågböckerna stått till skottherrarnas disposition. Det kan fastställas, att så varit fallet.

År 1599 riktades vissa anklagelser mot stadens vägare, som ledde till att denne avsattes från sitt ämbete. ³⁶ Upptäckten av felet i vågboken gjordes av skottherrarna. Tydligen har dessa haft tillgång till vågboken och haft anledning att undersöka, om vågbokens uppgifter varit pålitliga. Ytterligare ett mål bekräftar detta. Under handläggningen av ett ärende mot en annan av stadens vägare framgick det, att vårdskrivaren på skottuset gjort utdrag ur den där förvarade vågboken. ³⁷ Skottherrarna har således haft hand om vågböckerna och förvarat dem på skottuset.

De här åberopade processerna mot vägarna kan avvinnas ytterligare några synpunkter av intresse vid bedömningen av vågböckerna och deras källvärde. Anklagelsesmaterialet visar, att det var stadens ämbetsmän som ingrep, då vägaren infört för låga siffror i vågboken. Då anklagelser riktades mot vägaren, att uppgifterna varit för höga, var det borgarna som påtalade saken. ³⁸ Utgår man ifrån att skottherrarna använt vågboken för att

³⁴ C. F. CORIN, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 390.

³⁵ Bemedlingskommissionen. Vågextrakter 1800–1804. SSA. För upplysningar om detta material och dess innebörd står jag i tacksamhetsskuld till docent C. F. Corin.

³⁶ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 248, 264, 273, 274.

³⁷ Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 3 s. 52 f.

³⁸ Särskilt tydligt framträder detta i ett mål år 1600. Se även en anklagelsepunkt i processen 1599. Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 273, 3, s. 50, 53.

fastställa vars och ens handel, blir det förklarligt att stadens ämbetsmän ingrep, när det kunde misstänkas, att vägaren skrivit in för låga siffror. Om uppgifterna var för låga, blev stadens skatt förminskad. Det är också naturligt, att det var borgarna själva, som angrep vägaren, då denne antogs ha skrivit för höga siffror i vågboken. För borgarna skulle detta medföra alltför hög taxering till skott. Det är således tydligt, att den här framlagda tolkningen av vågbokens uppgift väl låter sig förena med de slutsatser om vågbokföringen, som kan deduceras fram ur anklagelsematerialet mot vägaren.

Innan vågboksmaterialet från år 1572 lämnas, skall emellertid ytterligare en fråga diskuteras, som tidigare lämnats öppen.

I litteraturen har det hävdats, att de bevarade vågböckerna är rester av en längre, numera till stora delar förlorad serie. Sedan det kunnat fastställas, att det senare 1500-talets vågböcker med all sannolikhet förts i syfte att tjäna som vägledning för taxering, finns det anledning att återknyta till detta problem. Hur länge har vågböcker av denna typ förts?

Det är utan vidare klart, att de från 1540-talet bevarade vägregistren icke kan ha haft någon funktion i samband med taxering. Deras uppställning utgör ett praktiskt hinder att fastställa en skottskyldig borgares vägningar. Emellertid är det frapperande, att såväl 1540-talets vågböcker som de från 1570-talet har en enhetlig terminologi, trots olikheterna i uppställning. I bägge fallen heter det om vägningarna »lät väga», »köpte», »fick i betalning». Den terminologiska likheten får ökat intresse i belysning av ett annat register från år 1558, Simon tullskrivares »Register på alle inländske varor, som Stockholms borgare hava sålt utländske köpmän här uti Stockholm samt med svenske köpsvenners och båtsmäns utföring anno 1558». ³⁹ Smith har på innehållsmässiga grunder förutsatt ett samband mellan detta register

³⁹ Tull och accis, vol. 304. KA. Det har i annat sammanhang utnyttjats av W. SMITH, Äldre svenskt tullväsen, s. 196.

och en nu förlorad vågbok. Ur formell synpunkt är sambandet än mer slående. Registret är uppställt efter samma principer som det senare 1500-talets vågböcker. Frågan är, om dessa likheter kan bero på att en vågregistrering i det senare 1500-talets mening förekommit redan under Gustav Vasas tid.

Det finns skäl att tro, att en vågregistrering i taxeringssyfte icke fanns i Stockholm år 1545. Detta år diskuterades skotttaxeringens principer i stadens rådhus. Därvid berördes icke de möjligheter en vågregistrering erbjöd, utan man accepterade den sedan medeltiden använda edgången.⁴⁰ Även under de följande åren var frågan om skottet uppe till diskussion i olika sammanhang.⁴¹ Diskussionerna om skottet fördes under de år, då vägarren på kronans initiativ insände register till kammaren över vägningen, register som i kammaren användes för bedömning av varje exportörs handelsomsättning. Det måste ha legat nära till hands, att stadens myndigheter fick upp ögonen för de möjligheter en dylik registrering erbjöd för bedömning av enskilda köpmäns skatteförmåga. Det enda som fordrades var att registreringen tog sikte på skattskyldiga säljare i stället för på delvis skattefria köpare. Om ett sådant initiativ tagits, skulle det senare 1500-talets vågböcker ha kunnat få sin typologiska utformning redan i slutet av 1540-talet. En registerföring av detta slag är ofta konservativ i typologien. Det finns därför skäl att på nytt granska de senare vågböckernas former och därvid ställa frågan, om dessa kan ha utbildats redan under Gustav Vasas tid.

Det har tidigare konstaterats, att tyska och svenska köpsvenner redovisades bland adel och andra icke skottpliktiga handelsidkare.⁴² Detta kunde med hänsyn till skatteförhållandena under senare 1500-talet rubriceras som säreget. Emellertid skulle denna kategorifördelning få sin naturliga förklaring, om man utgår från att den utformats under 1540-talets senare del. Tyska köpsven-

⁴⁰ Se ovan s. 150.

⁴¹ PETERZÉN, a. a., s. 76, 95, 99.

⁴² Se ovan s. 144, 147.

ner betalade icke skott under dessa år, trots uttryckliga bestämmelser i stadslagen.⁴³ De svenska köpsvennerna hade nedsatt skatteförmåga. De upptogs visserligen i skotteboken, men 1546 fick de förmedling på skottet.⁴⁴ Köpsvennerna har således under dessa år intagit en särställning i skattehänseende, vilket kunde motivera, att de upptogs bland icke-skattskyldiga i vågböckerna.

De politiska motiv, som kan ha föranlett staden att kontrollera adelns, kungatjänarnas och uppstadsborgarnas handel, var knappast aktuella på 1570-talet men var däremot i brännpunkten för intresset under 1540-talets sista år.⁴⁵ Även dessa rubriker får sin förklaring, om man utgår från att vågbokföring i kommunal regi tillkommit vid denna tid.⁴⁶

Före 1572 saknar vi bevarade kommunala vågböcker. Frågan om det fanns äldre sådana blir därför av underordnat intresse. Den här framlagda, hypotetiska lösningen har sitt berättigande endast ur den synpunkten, att vissa egenheter i de senare vågböckerna härigenom skulle kunna få en naturlig förklaring. För forskningen måste de bevarade vågböckerna och deras innehåll förbli det väsentliga.

Ur källkritisk synvinkel får de här framdragna förhållandena kring de senare vågböckerna en avgörande betydelse. Det har kunnat visas, att både staden och de enskilda borgarna hade intresse av att vågböckerna fördes och att deras uppgifter var riktiga. Vägaren var utsatt för en viss kontroll, låt vara att skottherrarnas möjligheter att i efterhand fastställa en felaktig registrering måste ha varit begränsade. En uppenbart felaktig regi-

⁴³ Stockholms stads tänkeböcker 1549–1553, s. 127. PETERZÉN, a. a., s. 76. Först 1552 upptages tyska köpsvenner i skotteboken. Borgmästares och råds arkiv, vol. 83. SSA.

⁴⁴ Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548, s. 173 f. PETERZÉN, a. a., s. 236.

⁴⁵ SMITH, a. a., s. 139. PETERZÉN, a. a., s. 55, 57 f., 61.

⁴⁶ Det kan tilläggas, att vägarens ökade lön år 1550 skulle få sin förklaring av att staden börjat föra vågböcker. Enligt Arboga tänkeböcker bestämde man vid ett sammanträde på rådhuset 10/4 1553, att järn skulle »weges och skriffves». Arboga stads tänkebok. 4. 1534–1569, s. 85.

strering kunde för vägarens del leda till avsättning från ett lukrativt ämbete. Vågböckerna kunde under sådana förhållanden ej föras alltför vårdslöst. Emellertid bör den omständigheten, att vägregistreringen avsåg att ge stöd för taxering, ha varit vägledande för vägarens arbete med vågboken. Det är tänkbart, att man inte ens *avsåg* att registrera all företagen vägning. Det återstår således att söka fastställa, efter vilka principer vågböckerna fördes och hur pass tillförlitliga vågböckerna kan vara i sina olika delar.

IV

Den här framlagda undersökningen har velat visa, att 1540-talets vägregister icke tillkommit för samma ändamål som det senare 1500-talets vågböcker. De äldre vågböckerna synes ha haft ett handelsstatistiskt syfte och har därför sannolikt varit avsedda att återge all vägning på stadens våg. De senare vågböckerna förefaller ha tillkommit för att vara till hjälp vid taxeringen och skulle då i första hand innehålla sådana uppgifter om vägningen, som haft betydelse vid skattläggningen. Dessutom innehåller de uppgifter, som torde ha registrerats av handelspolitiska skäl. Om detta resultat är riktigt, föranleder det en omprövning av den tidigare forskningens åsikter om vågboksuppgifternas användbarhet, tillförlitlighet och inbördes jämförbarhet.¹

Den första fråga, som måste ställas, är vilka varor som upptages i vågböckerna. Heckscher har tidigare framhållit, att vågböckerna har olika urval av varor, men han ansåg, att detta inte påverkade deras tillförlitlighet och att felkällan kunde elimineras, genom att man vid en undersökning baserade denna enbart på sådana varor, som finns i samtliga vågböcker.² Även Fahlström har påvisat variationer i varusortimentet.³

Stadslagen föreskrev, att sådana varor som var underkastade

¹ Ang. den äldre forskningens uppfattning se ovan s. 113 ff.

² HECKSCHER, a. a., s. 48, 102 ff.

³ FAHLSTRÖM, a. a., s. 32.

vågplikt var järn, koppar, smör, fläsk »och annat dylikt».⁴ Fahlström har understrukit, att stadslagen mer tar sikte på aktuella situationer än på uttömmande formuleringar.⁵ Uppräkningen får alltså inte betraktas som en exakt definition. Enligt Fahlström bör vågplikt snarare ha förelegat för alla varor, som brukade beräknas efter vikt, i den mån viktbestämningen avsåg mera grosshandelsartade affärer. Ifråga om importen hade lagen inget uttryckligt vågtvång. Delvis torde detta ha berott på att det endast var ett fåtal importvaror, som beräknades efter vikt. Vägning av vissa importvaror för fastställande av tullen var dock enligt Fahlström en nödvändighet. Han har också kunnat framdraga belägg för en tendens till vågtvång för salt och humle vid 1400-talets slut.⁶

Den mot utlandet syftande handel, som ägde rum i Stockholm då vågböckerna fördes, kan allmänt karakteriseras med hjälp av stadens tullräkenskaper. Vad som i detta sammanhang är av intresse är de vägbara varorna. Enligt exportjournalen 1549 utfördes detta år: järn, koppar, gäddor samt tran, smör och fisk i tunnor och fat.⁷ År 1572 utfördes järn, koppar, gäddor, talg och lin samt smör, tjära, fisk och fettämnen i förpackningskärl.⁸ Enligt Stockholms importjournaler från Gustav Vasas tid var de vägbara varorna i första hand humle, metaller, svavel, lin, hampa, ull och blå.⁹ I stort sett importerades samma vägbara varor 1572.¹⁰ Salt och humle levererades som regel i tunnor och säckar. Om vägning av salt och humle förekommit, innebar den en kontroll av att emballerat gods höll standardvikten, på samma sätt som när förpackade järnfat och smörtunnor vägdes.¹¹ Mot

⁴ MESL Kpb XXI.

⁵ FAHLSTRÖM, a. a., s. 21 f.

⁶ FAHLSTRÖM, a. a., s. 22.

⁷ FORSELL, a. a., 2: 1, tabell II a.

⁸ Exportjournalen 1572. Tull och accis, vol. 315. KA.

⁹ Jfr FORSELLS tabeller över importen i Sveriges inre historia, 2:1, tabell I a.

¹⁰ Importjournalen 1572. Tull och accis, vol. 315. KA.

¹¹ Se ovan s. 116.

bakgrund av gällande bestämmelser och av handelns varusortiment bör innehållet i vågböckerna ses.

1540-talets vågböcker redovisar på importsidan alla sådana vägbara varor, som vid denna tid infördes till Stockholm. Särskilt frapperande är den omfattande vägningen av humlesäckar. 1546 års vågbok redovisar 500 à 600 sådana vägningar. Däremot förekom inte vägningar av salttunnor. Sannolikt beror detta på att man vid mitten av 1500-talet accepterade standardförpackningen för salt utan särskild vägning. För detta talar den omständigheten, att salt icke upptages i 1550 års tariff för vågpenningssubbörden.¹²

År 1572 och följande år är bilden en annan. Då redovisas endast i sällsynta undantagsfall någon vägning av importvaror. Humlevägningar saknas nästan helt. Detta kan icke betyda, att vägning av importvaror helt upphört utan endast att dessa vägningar inte längre registrerades. År 1590 började vägaren åter registrera humlevägningar, medan andra importvaror fortfarande saknas i vågböckerna. Det kan konkret beläggas, att vägaren vägt importerade varupartier, som aldrig noterades i vågböckerna. Enligt en lös lapp i 1574 års vågbok, där vägaren gjort privata anteckningar om vågpenningssubbörd o.d., hade två namngivna borgare vägt hampa och kabbelgarn. Dessa vägningar är icke införda i årets vågbok.¹³

På samma sätt framträder en markerad skillnad mellan registreringen av exportvaror i 1540-talets och det senare 1500-talets vågböcker. De äldre upptar vägningar för alla i stadslag och exportjournaler omnämnda varor, medan de senare regelbundet endast redovisar järn, koppar och smör. Övriga varor registrerades i undantagsfall och lämnades utan avseende vid den senare bearbetningen. Även i detta fall måste skillnaden bero på olika redovisningsprinciper. 1540-talets vågregister tycks vad varu-

¹² K. brev 14/8 1550. GIR, 21 s. 312.

¹³ 1574 års vågbok mellan fol. 42 och 43. Jfr Witting Månsson och Kaspar skomakare. Borgmästares och råds arkiv, vol. 102. SSA.

sortimentet beträffar ge en fullständig bild av vågens verksamhet. Det senare 1500-talets vågböcker upptar däremot endast de tre viktigaste exportvarorna. Detta innebär en stark begränsning av de senare vågböckernas omfattning.

Det begränsade urvalet framträder särskilt markant genom en jämförelse med de varor, som enligt vä gareordningen av 1597 var uppförda som vågpenning belagda. Där upptages 36 olika svenska och utländska varor, däribland fläsk, talg, vax, hampa, tenn, bly, svavel, salpeter.¹⁴ Man har räknat med att dessa varor skulle komma att vägas vid vågen, och sannolikt har detta också skett, utan att det registrerats. Slutsatsen måste bli, att man icke kan använda vågböckerna från senare 1500-talet för att fastställa vägpliktens och vägningens omfattning. De återger endast vägningar av vissa varor, sannolikt utvalda för att ge en representativ bild av vars och ens »rörliga gods».

Den andra fråga, som måste ställas, är vilken typ av handelstransaktioner, som återges i vågböckerna. Heckscher uppfattade vågböckerna som ett uttryck för exporten från Stockholm.¹⁵ Kumlien har visat, att Heckscher missuppfattat vägningens bestämmelserna och att vågböckerna innehöll både vägning för försäljning och vägning för export.¹⁶ I stället fann Kumlien, att »Stockholms vågböcker ha förts enligt lagens föreskrifter: de ge upplysningar om dels vad som vägdes för export, dels vad som vägdes för försäljning inom Stockholm». Stockholms vågböcker skulle »först och främst ge besked om *stockholmarnas* egen handelsverksamhet i vad den avsåg försäljning inom Stockholm eller skeppning till utlandet».

Alla varor, som anlände till staden för export eller försäljning, skulle enligt lagen underkastas vägning, oavsett vem som ägde

¹⁴ Vä gareordning 30/4 1597. Stockholms stads tänkeböcker från år 1592, 2 s. 118 f.

¹⁵ E. F. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, I:1, bilaga VI s. 28 f.

¹⁶ KJ. KUMLIEN, Sverige och hanseaterna, s. 280 f.

dem. Ett undantag gjordes för uppstadsborgare, som *på egna skepp* förde varor utomlands och som hade uppstädernas brev på vägningen.¹⁷ Särskilt måste det understrykas, att stadslagen icke, som några forskare menat, gav någon generell rätt åt handlande köpmän att endast på ett stadsbrev om vägning från uppstäderna föra varor utomlands.¹⁸ Vidare inskräpte stadslagen uttryckligen, att främmande köpmän, som köpte varor i Stockholm, var skyldiga att väga dem, innan de exporterades.¹⁹ Vågplikten gällde således stockholmsborgare, uppstadsborgare och främmande köpman. Den bör dessutom ha gällt adeln och andra som tillfälligt deltog i handeln.

1540-talets vågregister redovisar i stort sett vägningar för följande handelstransaktioner med exportvaror:

1. Främmande köpmäns inköp hos stockholmsborgare.
2. Främmande köpmäns inköp hos uppstadsborgare.
3. Stockholmsborgares och köpsvenners inköp hos uppstadsborgare.
4. Stockholmsborgares och köpsvenners vägning för egen export.
5. Uppstadsborgares vägning för egen export.
6. Stockholmsborgares och köpsvenners handel sinsemellan.

Ifråga om importvaror tillkom följande handelstransaktioner:

1. Svenska borgares och köpsvenners inköp från svenska och utländska importörer.
2. Svenska borgares och köpsvenners »vägning» (utan uppgift om transaktionens art).

Dessa registreringar bör tämligen väl ha motsvarat vägningsbestämmelserna i stadslagen. Samtidigt åskådliggör de den normala grosshandeln i Stockholm. Staden strävade efter att det

¹⁷ MESL Kpb XXI.

¹⁸ Heckscher anser, att sådan export varit tillåten, om blott exportörerna haft stadens brev. Samma uppfattning har Kumlien. HECKSCHER, a. a., bilaga VI s. 28. KUMLIEN, a. a., s. 279. Bägge har förbisett, att undantaget endast gällde, då varorna var instuvade på skepp och således aldrig urlastades i Stockholm.

¹⁹ MESL Kpb XXXIV.

egna borgerskapet skulle förmedla varuutbytet mellan uppstäderna och de främmande exportörerna.²⁰ I stort sett lyckades man förbehålla stadens borgare denna nyckelposition i varuutbytet. Uppstadsborgarna hade dock enligt lagen rätt att handla med gäster i Stockholm och utnyttjade också denna förmån.²¹ Det finns emellertid åtskilliga vägningar, som icke kan inpassas i det givna mönstret. De visar bl.a., att främmande köpmän någon gång trädde i direkt kontakt med adel, kronotjänare, präster och bönder.²² Stockholmsborgare och köpsvenner handlade likaledes med adel, präster och bönder. Adelsmän och kronotjänare lät väga för inköp och för egen export. Någon enstaka gång lät även en bergsman väga sin vara på stadens våg. Vågregistren återger med andra ord den mångskiftande verksamheten vid stadens våg på ett sätt, som knappast lämnar rum för misstanken, att vågverksamheten endast delvis registrerats. Däremot lämnar de givetvis inget besked om torghandeln, där vägningen försiggick med besman.

Vågböckerna från år 1572 omfattar icke alla dessa typer av handelstransaktioner. Framförallt saknas en kvantitativt viktig grupp: stockholmsborgares och köpsvenners inköp hos uppstadsborgare eller – omvänt efter de senare vågböckernas uppställningsprincip – uppstadsborgarnas försäljningar av exportvaror till borgare och köpsvenner i Stockholm.²³ Dessa vägningar var

²⁰ Se allmänt HECKSCHER, *Det äldre Vasakonungadömet*s ekonomiska politik och idéer. (Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow.) PETERZÉN, *Studier i Stockholms historia under Gustav Vasa*. Ett led i denna strävan var, att den årliga frimarknaden i staden upphävdes. STAF, *Marknad och möte*, s. 359.

²¹ MESL Kpb XX: 1. SMITH, a. a., s. 127 f.

²² Ett exempel har därjämte påträffats på att en främmande köpman lät väga varor, som han själv köpt av okänd säljare. På 1590-talet vägrade vägaren att utföra sådana vägningar, emedan de stred mot stadens privilegier. Främmande köpmän hade då inte rätt att själva besöka marknaderna i det inre av landet.

²³ Även andra transaktioner där uppstadsborgare var det ena ledet saknas, nämligen uppstadsborgares inköp av importvaror från främmande och från stockholmsborgare. Detta – liksom bristen på uppgifter om stockholmsborgares inköp hos främmande – kan dock vara en följd av varuurvalet. Importvarors vägning

mycket vanliga i 1540-talets vågregister. Om förändringen på 1570-talet motsvarade en realitet, skulle det innebära en radikal omläggning av den svenska handeln, en omläggning som inneburit, att uppstadsborgare i stort sett avstängts från handeln i Stockholm. Det kan inte i det stadshistoriska källmaterialet påvisas, att en sådan förändring ägt rum – och den kan knappast ha skett i tysthet.²⁴ Sannolikare är, att uppstadsborgarnas vägningar på stadens våg icke längre bokfördes i vågböckerna.

En annan typ av vägningar, som helt saknas i vågböckerna från 1572, är främmande köpmäns handel med andra än stockholmsborgare. Tydligt har man i de senare vågböckerna avsiktligt avstått från att anteckna dessa vägningar utan intresse för skottherrarna. Enligt lagen förelåg emellertid vågföringsplikt i detta liksom i det förra fallet. De senare vågböckerna kan således knappast anses vara förda enligt lagens föreskrifter om vägningsplikten.

Undersökningen har visat, att 1540-talets och det senare 1500-talets vågböcker icke täcker samma områden inom handelslivet. 1540-talets vågböcker har en betydligt vidare omfattning.²⁵ Följden av olikheten blir, att en jämförelse mellan de bägge grupperna av vågböcker icke är möjlig. De slutsatser, som en tidigare forskning byggt på en jämförelse dem emellan, måste därför upptagas till granskning.

Betydelsefull är Heckschers undersökning av nationaliteterna i Stockholms handelsliv. Han har baserat en omfattande analys på 1548, 1576 och 1590 års vågböcker.²⁶ Han finner, att antalet

har, som ovan framhållits, icke registrerats annat än i undantagsfall. Det förtjänar slutligen framhållas, att uppstadsborgarnas vägning för egen export registrerades i vågboken.

²⁴ Jfr de intensiva klagomål, som föranleddes av Stockholms angrepp på seglationsrätten. SRA, I: 1:2 s. 592, 939 f.

²⁵ Rent siffermässigt kommer detta till uttryck i några av Heckscher meddelade uppgifter. Antalet exportörer (eg. uppköpare) var i 1548 års vågbok 776, i 1576 års 362. E. F. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, I: 1 s. 103.

²⁶ HECKSCHER, a. a., I: 1 s. 48 ff., 102 ff.

exportörer/köpare med utländsk härkomst (således även sådana som vunnit svenskt medborgarskap) år 1548 motsvarade 30 % av antalet med nästan jämnt hälften av »exportvärdet» för huvudvarorna.²⁷ År 1576 är bilden en annan. Antalet exportörer/köpare har i sin helhet sjunkit starkt. Detta gäller främst antalet svenska exportörer/köpare, vilket minskat från 433 till 144. Exportörer/köpare med utländsk härkomst motsvarade detta år icke mindre än 60 % med 63 % av »exportvärdet» för huvudvarorna. De svenska »exportörerna» har minskat i antal, men medelbeloppet för deras handel har stigit avsevärt. År 1590 är procenttalen i stort sett likartade.

Resultaten av undersökningen betecknas av Heckscher som »avgjort oväntade». Utländskt födda exportörer skulle ha stärkt sin ställning under århundradets sista del, medan de svenska exportörerna skulle blivit färre men ökat sin omsättning.

Efter den här företagna undersökningen kan det fastställas, att de senare vågböckerna saknar en mycket stor grupp: uppstadsborgares vägningar vid försäljning till svenska borgare. År 1548 bidrog denna grupp med ett stort antal förhållandevis små vägningar, vilket ökade antalet svenska köpare och minskade medeltalet för deras andel i omsättningen. Det är sannolikt, att uppstadsborgarnas försäljningar även under århundradets senare del bestod av smärre transaktioner. Om det oregistrerade antalet vägningar för uppstadsborgare med svenska köpare hade kunnat påföras 1576 och 1590 års siffror, skulle resultatet med all sannolikhet ha blivit, att antalet svenska exportörer/köpare steg och att medeltalet för deras andel i exportvärdet sjönk. De oväntade och förbryllande förändringar, som Heckscher kommit fram till, måste m.a.o. väsentligen tillskrivas källmaterialets skilda redovisningsprinciper.

²⁷ För att undvika den missvisning, som ligger i det inskränkta varusortimentet i de senare vågböckerna, har Heckscher utfört sina beräkningar på grundval endast av huvudvarorna järn, smör och koppar. Ang. terminologien exportör/köpare se Kumliens kritik av Heckscher. Nationalitetsfördelningen har gjorts med ledning av namnskicket.

På samma sätt torde Heckschers slutsatser beträffande handelns organisation böra omprövas. Han fann, att handeln undergått en stor förändring mellan åren 1548 och 1576, som bestod i att antalet deltagare i handeln sjunkit, medan deras medelomsättning blivit flerdubblad.²⁸ Detta skulle innebära en större koncentration av exporthandeln under århundradets senare del. Icke minst gällde det leverantörernas avsättningar av exportvaror. Om emellertid de senare vågböckerna även innehållit de många uppstadsborgarnas med all sannolikhet små leveranser, skulle detta verkat utjämnande på de skillnader i siffermaterialet, på vilka Heckscher bygger. Den utveckling »i riktning av mera moderna förhållanden» och mot mera yrkesmässig handel, som Heckscher trott sig kunna fastställa, visar sig således vara ett resultat av en jämförelse mellan källor, som icke är sinsemellan jämförbara.

Den tredje fråga, som man har anledning att ställa, gäller kronans varor i förhållande till vågplikten. Forskningen har redan tidigare uppmärksammat detta problem. Smith har hävdad, att »de kvantiteter, som kronan levererade . . . helt säkert icke passerat vågen, och dessa utgjorde högst antagligt en betydande post i utförseln».²⁹ Kumlien menar, att befrielse från vågplikt åtnjöts av »kronan, en synnerligen viktig exportör».³⁰ Enligt Kumlien skulle framförallt denna omständighet förklara de skillnader mellan export och vägning, som Heckscher påvisat. Någon argumentering framlägges icke för de bägge, något avvikande uppfattningarna. Kronans frihet från vågplikt kan emellertid icke betraktas som självklar. Under 1600-talet var kronans förhållande till vågen och vågpenningssavgiften ett omtvistat ämne.³¹

För att denna fråga skall kunna diskuteras, är det nödvändigt

²⁸ HECKSCHER, a. a., I: 1 s. 183 f.

²⁹ SMITH, a. a., s. 194.

³⁰ KUMLIEN, a. a., s. 281, 476 f.

³¹ FAHLSTRÖM, a. a., s. 23 f.

att skilja mellan kronans varor i vidare bemärkelse och de varor, som kronan själv exporterade. Exportjournalerna och kronans räkenskaper från senare 1500-talet ger inte belägg för att kronan annat än i undantagsfall framträtt som exportör. Konkreta exempel visar, att dessa varor icke vägts på stadens våg. Kumliens tes kan således bekräftas. Kronans export passerade ej vågen. Men detta förhållande kan icke tillmätas någon avgörande betydelse, så länge kronan icke i större utsträckning framträdde som exportör.

Enligt bevarade räkenskaper sålde kronan avsevärda kvantiteter varor till främmande och svenska exportörer. Därvid begagnade kronan en egen våg, varuhusvågen eller slottsvågen. Redan detta visar, att kronan icke varit underkastad vågplikt vid stadens våg. Det visar också, att stadslagens bud om att ingen fick inneha vikt eller pyndare »utan staden själver» ej gällde kronan.³² Detta betyder dock inte, att kronan icke ibland utnyttjade stadens våg. Det kan t.ex. visas, att kronan betalat avgifter för transporter av varor till stadens våg.³³ Vågböckerna saknar av förklarliga skäl upplysningar om dessa vägningar. De varor, som kronan levererat till andra exportörer, vägdes ibland på stadens våg och infördes därvid i registren.³⁴ I stort sett saknar dock vågböckerna uppgifter om vägningar av sådana varor, som levererats av kronan, eftersom dessa en gång vägts på en garanterad våg: slottsvågen eller varuhusvågen. Smiths åsikt, att av kronan levererade varor icke passerade vågen, vinner således i stort sett bekräftelse, även om undantag från regeln förekommer.

³² MESL Kgb XVI: 2.

³³ År 1573 togs varor till låns av en stockholmsborgare och vägdes för kronans räkning på stadens våg. Exempel finns för att kronan betalat dragarepengar för transporter av varor till stadens våg. Se t.ex. Varuhus och handling, Stockholms slott 1589. Anders Larssons räkenskaper, Strödda kamerala handlingar, vol. 47. KA.

³⁴ Så t.ex. lät Arent Hovslag år 1577 väga 216 skpd kronokoppar, som han sålde i Stockholm. År 1580 lät Wolter Laurentz väga varor, som han uppburit av kronan i Västerås. I 1576 och 1581 års vågböcker redovisas vid flera tillfällen vägningar av varor, som köpmän mottagit av Kungl. Maj:t i Västerås.

Den fjärde och sista fråga, som måste ställas, är den svåraste att besvara. Vilken grad av tillförlitlighet kan man tillerkänna vågböckerna? Heckscher tog ställning till problemet genom att jämföra vågböckernas sammanräknade slutsummor med exportjournalens slutsummor. Han fann, att vågböckerna som regel hade lägre siffror än exportjournalerna och att detta måste bero dels på att varor vägdes i uppstäderna och exporterades utan ny vägning, dels på en mera allmänt otillfredsställande redovisning.³⁵ Kumlien har lämnat viktiga bidrag till frågan om »i vilken utsträckning och på vad sätt de (=vågböckerna) återspegla utrikeshandeln» men tar icke ställning till om de är pålitliga eller ej.³⁶

Då man skall bedöma en kameral källas tillförlitlighet, är det en fördel att kunna konnektera uppgifterna med annat siffermaterial. Heckschers sammanställning av vågböcker och tulljournaler är ett uttryck för en sådan strävan att kontrollera vågböckernas sifferuppgifter. Tyvärr baserade han sin jämförelse på sammanräknade slutsummor. Detta har gjort jämförelsen meningslös, sedan Kumlien kunnat visa att uppgifterna i de två källorna avser olika moment i handeln.³⁷ En annan metod är att i vågböcker och tulljournaler jämföra enstaka poster, som avser samma varuparti och samma handelstransaktion. Undersökningsmetoden är omständlig och kan endast göras i form av stickprov. Därvid har koppar av flera skäl valts som undersökningsföremål. Metoden har fördelen att belysa källmaterialets tillförlitlighet i vissa konkreta situationer.³⁸

³⁵ HECKSCHER, a. a., I: 1, bilaga VI s. 28 f.

³⁶ KUMLIEN, a. a., s. 280 f.

³⁷ Se ovan s. 114 f.

³⁸ 1540-talets vågregister kan inte granskas, emedan exportjournalerna börjar först år 1549. Den företagna jämförelsen avser samtliga vägda kopparposter i det senare 1500-talets vågböcker. Att koppar valts beror på att jämförelsematerial insamlats för annat ändamål i fråga om denna vara. Dessutom förelåg sådana produktions- och försäljningsförhållanden för koppar att en undersökning har större möjligheter att lyckas i detta fall än om andra varor undersökts. Identifikationen

En lämplig utgångspunkt för undersökningen bildar de varukvantiteter, som uttryckligen vägdes för att exporteras i den vägandes eget namn.³⁹

I 1581 års vågbok har 12 köpmän låtit väga koppar för egen export. Av dessa har 11 identifierats i exportjournalen. Denna har för 7 köpmän exportuppgifter, vilka mycket nära ansluter till vågboken. Skillnaden ligger i att exportjournalens siffror avrundats nedåt. I dessa fall har köpmännen noga följt lagens föreskrifter och låtit väga sitt gods omedelbart före exporten.⁴⁰ Ingen annan koppar har utförts än sådan som vägts på vågen. För de återstående 4 köpmännen gäller, att de utfört dels den vägda kopparen, dels koppar som icke kan visas ha vägts på stadens våg under året. Det har tidigare kunnat fastställas, att varor, köpta av kronan, icke behövde vägas på nytt. Genom att granska kronans räkenskaper kan det med förhållandevis stor säkerhet fastställas, att 3 av de 4 köpmännen köpt koppar av kronan under året.⁴¹ Den underlåtna vägningen var således fullt legitim. Det återstår endast ett fall, där ett mindre parti koppar exporterats ovägt och utan att härröra från kronan.

av namnen kan ibland vålla svårigheter, dels på grund av den bristande enhetligheten i namn och stavning, dels på grund av att en borgare kunnat utföra sitt gods genom en son, en dräng eller en kompanjon. Andra svårigheter vållar skeppares vägda varor, utförda som »skeppsfolks förning» eller oredovisade i tullen. Då en för export vägd kvantitet saknas i exportjournalen, kan detta ha tre olika anledningar. 1. Exporten har icke genomförts. 2. Identifikationen har misslyckats. 3. Tulljournalerna är ofullständiga. Den företagna undersökningen har krävt utförlig diskussion av ett stort antal enskilda fall. Denna kan av utrymmesskäl icke i sin helhet redovisas. Det har varit nödvändigt att inskränka framställningen till en redogörelse för resultatet samt några exempel.

³⁹ Se ovan s. 143 f.

⁴⁰ Detta var emellertid icke någon gängse regel. Ofta har utförelse ägt rum långt efter varans vägning. Då hertig Karl önskade utnyttja vägjournalerna för kontroll, blev denna bristande överensstämmelse mellan vägning och export det svåraste hindret. 1604 års brev, som föreskrev att exportvaror skulle vägas omedelbart före exporten, var ett försök att råda bot på detta.

⁴¹ Möjligheterna att i detalj fastställa kronans kopparhandel behandlas av förf. i ett ännu opublicerat arbete med titeln: Kopparhandel och statsmonopol.

En mycket stor del av vägningen gällde inte export utan försäljning i Stockholm. Detta komplicerar undersökningen. Man kan icke utan vidare utgå ifrån att de köpmän, som köpte kopparen efter vägningen, i sin tur exporterade den. Dessa försålda kopparpartier kan ju ha lagrats, förbrukats av köparen eller sålts inom landet.

Det första ledet i undersökningen måste bli, att sammanställa alla uppköpta kopparposter för varje uppköpare och konnektera dessa inköp med vederbörandes export. Först och främst bör det framhållas, att av 60 uppköpare i 1581 års vågbok 21 icke återfunnits i samma (eller angränsande) års exportjournaler. I några fall kan detta givetvis bero på att en identifikation varit omöjlig på grund av namnsvarigheter o.d. Man kan heller icke förbise möjligheten att smuggling förekommit. Men den främsta anledningen till den bristande överensstämmelsen torde vara, att köparna antingen icke alls utfört kopparen eller också lagrat den för senare export.

Av de återstående 39 uppköparna, som kunnat identifieras som exportörer, har 15 exporterat sådan koppar, som vägt på stadens våg.⁴² Flera av dessa var främmande uppköpare, vilka av naturliga skäl icke hade anledning vare sig att lagra varan eller sälja den till andra köpare.

Det förekommer två typer av bristande överensstämmelse mellan vågbok och tulljournal. I 19 fall har köpmännen exporterat *större* kvantiteter än den de låtit väga. De måste således ha anskaffat mer koppar för sin export än vad som registrerats vid vägen. Dessa kopparkvantiteter kunde tagas ur gamla lager eller anskaffas genom inköp från uppstadsborgare eller från kronan. Endast i 3 fall kan det konstateras, att kopparen härrörde från inköp hos kronan. Ifråga om de övriga 16 måste det fastställas, att dessa uppköpare haft möjlighet att uppköpa och utföra koppar, utan att detta registrerats i vågböckerna. Därmed

⁴² Häribland upptages 6, som exporterat en obetydligt större eller mindre kvantitet än de vägt.

är icke sagt, att posterna icke vägts på stadens våg enligt gällande lag. Men genom att vågböckerna icke redovisade uppstadsborgarens handel med främmande och inhemska uppköpare, har en stor sektor av handeln i Stockholm kommit att falla utanför det tillgängliga statistiska materialet.

Det återstår 5 fall, då uppköparna exporterat betydligt *mindre* koppar än de låtit väga. Detta gäller betecknande nog i 3 fall skeppare, som vägt och exporterat koppar. Man måste räkna med att tulljournalernas redovisning av skeppares och båtsmäns tullfria s.k. förning var otillfredsställande.⁴³ När däremot 2 i Stockholm bosatta köpmän uppköpte stora mängder koppar utan att i nämnvärd omfattning exportera den, torde anledningen vara, att de varit inriktade på handel på den svenska marknaden.

Undersökningen skulle vara ofullständig, om inte också den frågan ställdes, hur många exportörer som utförde koppar utan att i något sammanhang uppträda som uppköpare vid vågen. År 1581 utförde icke mindre än 45 köpmän koppar utan att ha köpt den vid vågen. Bland dessa exportörer tillhörde några de allra främsta, och tillsammans utförde de 65 % av den totala kopparexporten. Heckscher har tidigare påvisat, att en mycket stor kvantitet koppar, som icke registrerats i vågböckerna, utförts under 1580-talet.⁴⁴ Detta beror enligt honom dels på att varor i stor utsträckning endast vägts på uppstadsvågarna, dels på en otillfredsställande redovisning i vågböckerna. Även Kumlien har tagit ställning till problemet. Enligt honom beror skillnaden på att kronans koppar icke passerade vågen i Stockholm och att kronan under 1580-talet exporterade särskilt mycket koppar.⁴⁵ En detaljundersökning visar emellertid, att kronan under dessa år endast i undantagsfall exporterade koppar. Däremot sålde kronan mycket stora kvantiteter till exportörer. Un-

⁴³ Jfr SMITH, a. a., s. 142 f.

⁴⁴ HECKSCHER, a. a., I: 1, bilaga VI s. 28.

⁴⁵ KUMLIEN, a. a., s. 476 f.

dersöker vi de aktuella fallen 1581 visar det sig, att endast ungefär hälften av den koppar, som exporterades utan föregående vågregistrering, kan hänföras till inköp från kronan. Den övriga kopparen bör ha anskaffats från uppstadsborgare, vars handel ej registrerades, och från gamla lager, eller också har den mot förbud utförts ovägd och oregistrerad. Källäget tillåter inte att den legitima exporten avvägs mot den illegitima i denna sista grupp. Vi kan därför icke eliminera riskerna, att den icke-vågboksregistrerade exporten beror på vågböckernas otillförlitlighet.

Det finns anledning att granska även en annan kategori, som vägt varor för egen export. Det gäller uppstadsborgare.⁴⁶ År 1595 lät uppstadsborgare vid 26 tillfällen väga 35 olika kopparposter på vägen i Stockholm.⁴⁷ De flesta av dessa poster har återfunnits i tulljournalerna med identiska eller avrundade siffror. Två av de större exportörerna har dock låtit väga mer koppar än de utfört. Det framgår vidare av jämförelsen, att 10 uppstadsborgare låtit utföra koppar utan föregående vägning. Sådan ovägd utförelse kan givetvis någon gång ha skett på »eget skepp» och har följaktligen varit fullt legitim, men i flera fall blir det nödvändigt att draga slutsatsen, att vågregistrens uppgifter är otillräckliga.

Konnekteringen av vågboksmaterialet med tulljournalerna har givit vid handen, att vågböckernas registrering sannolikt icke är fullt tillfredsställande och icke kan göra anspråk på att betraktas som fullständig. En stor sektion av handelslivet ligger utanför registreringen, och det kan icke uteslutas, att även de registrerade sektionerna har alltför låga siffror. Visserligen utsattes vägaren för kontroll såväl från borgerskapet som från skottherrarnas sida, men det kan knappast vara någon tvekan om att bor-

⁴⁶ För adliga och furstliga personer blir denna undersökningsmetod mindre tillförlitlig, då dessa som regel exporterade kronokoppar.

⁴⁷ Under 1580-talet exporterade uppstadsborgare mycket litet koppar, varför undersökningen förlagts till ett annat år, då mera material står till förfogande.

garna haft större möjligheter att korrigera för höga uppgifter än skottherrarna haft att korrigera för låga. Det gäller också att minnas, att sådana handelstransaktioner, som enligt privilegierna var förbjudna, givetvis aldrig passerade vågen.

Trots detta delvis negativa resultat måste vågboksserien från det senare 1500-talet betecknas som en källa, som bättre borde kunna utnyttjas av forskningen. Det gäller därvid främst att avpassa frågeställningarna efter källmaterialet och att rikta uppmärksamheten på de inre faktorerna i handelslivet: förbindelser mellan olika köpmän, borgarnas varuspecialisering, tendenser i valet mellan aktiv och passiv utrikeshandel. Källmaterialet borde också tillåta konkreta inblickar i adelns engagemang i produktionen och handeln med sådana typiska exportvaror som järn och smör. På samma sätt kan furstefamiljens och kronotjänarnas handel med exportvaror konkret belysas. Mycket tydliga tendenser ifråga om uppstadsborgarnas export torde också utan risk kunna accepteras som realiteter.

Vågregistren från 1540-talet borde däremot kunna utnyttjas med betydligt färre förbehåll. Avsikten har varit att registrera all vägning. Genom att borgarna hade ett ofrånkomligt behov av denna vägning, torde vågregistren i själva verket spegla det mesta av grosshandeln i Stockholm. Använda i svit med de senare köphandelsregistren och med det samtida registret över handeln vid östra bron kan vågregistren från Gustav Vasas tid betraktas som en sällsynt god källa för vår kunskap om handel och handelsliv i Vasatidens Stockholm.

Birgitta Odén